

GAÁL BOTOND:
A REFORMÁCIÓ LÉNYEGE
ÚJKORI MODELLVÁLTÁS
A KERESZTYÉN GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉBEN

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS!

E könyv megjelenését támogatták:

Debrecen-Nagytemplomi Református Egyházközség

Debreceni Református Egyházmege

Szabolcs-Beregi Református Egyházmege

500
reformáció

GAÁL BOTOND

A REFORMÁCIÓ LÉNYEGE

ÚJKORI MODELLVÁLTÁS
A KERESZTYÉN GONDOLKODÁS
TÖRTÉNETÉBEN

Debrecen, 2017

GAÁL BOTOND
A REFORMÁCIÓ LÉNYEGE
ÚJKORI MODELLVÁLTÁS
A KERESZTYÉN GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉBEN

Szerkesztette: ifj. Dr. Gaál Botond
Technikai szerkesztő: Peleskey Miklós Péter
Könyvterv és tördelés: Tímár Tamás

Minden jog fenntartva,
beleértve a bárminemű eljárással való
sokszorosítás jogát is.

ISBN 978-615-80844-0-6

Kiadja:
a Debrecen-Nagytemplomi Református Egyházközség
Karakter 1517 Könyvesbolt és Kávézó
Felelős kiadó: Vad Zsigmond esperes-lelképásztor
Készült a Kapitális Nyomdában
Felelős vezető: Kapusi József
DEBRECEN, 2017

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	5
Előszó.....	7
Bevezetés.....	10
ELSŐ RÉSZ	
A reformáció beágyazódása a történelemben	13
I. A reformáció kétféle megközelítése	13
II. Ptolemaiosztól Kopernikuszig és tovább	22
III. A teleologikus teológia: Augustinustól Aquinói Tamásig	24
IV. A Firenzei Akadémia különös szerepe Európában	29
V. Egy könyv titokzatos hatása	33
VI. Az egyház állapota	35
VII. Az európai egyetemek Gutenberg korszakában	39
VIII. Erasmus és a humanista tudósok	41
IX. A Krisztus-követő hitből vallás lett.....	48
MÁSODIK RÉSZ	
A reformáció lényege	53
A teológia forradalmi lépése	53

A reformáció mint paradigmaváltás a keresztyén gondolkodásban	59
HARMADIK RÉSZ	
Mit reformáltak?	63
I. A tanok reformálása	63
II. Az istentisztelet reformálása	79
III. Az egyházszerkezet reformálása.....	91
IV. A közélet reformálása	95
Összefoglaló és záró gondolatok az elvi részhez.....	98
NEGYEDIK RÉSZ	
A debreceni reformátorok szemléletformáló szerepe a magyar kultúrában.....	103
Gyakorlati szempontok.....	103
Bevezető gondolatok.....	103
A reformáció kétirányú megközelítése	105
A reformáció mint modellváltás.....	110
Az európai pezsdülés és a magyar diákok.....	113
A debreceni reformátori örökség.....	120
Képmelléklet.....	137
A szerző bemutatása	155

Előszó

Magyar földön a reformációnak jó csengése van, 500 éves évfordulója ünnepi érzéseket keltett bennünk. Nagyon értékes és szép kiállításokat láthattunk, igényes konferenciákon és tudományos üléseken vehettünk részt. Általában a gyülekezetek, presbitériumok, valamint a lelkipásztorok és gyülekezeti tagok igen változatos módon igyekeztek ünnepi érzéseiket kifejezni. Ehhez a félezer éves jubileumhoz a nem protestáns felekezetek hívei közül is sokan csatlakoztak. Több egyetemi és akadémiai intézmény is komoly programok szervezésével vett részt a megemlékezésben. A művészek remek ötleteikkel és végtelenül gazdag kifejező eszközeikkel, képességükkel tették hangsúlyossá az évforduló jelentőségét. Nem csoda, hogy ilyen színes lett ez az esztendő, hiszen erre a Magyar Köztársaság Kormánya is készült országos Reformáció Emlékbizottság létrehozásával. Azt pedig, hogy Orbán Viktor miniszterelnök személyesen is vállalta az elnöki tisztelet ebben a nemzeti programban, csak köszönettel és tisztelettel nyugtázzuk. Leírhatatlanul sok esemény zajlott a reformáció jegyében. Én magam is szívből örültem ennek az őszinte lélekből fakadó ünneplésnek. Sok-sok eseményen részt vettem, a sajtóban figyeltem az írásokat, a televízióban láttam az ünnepi hangulatot és mindenhol éreztem az öku-
menikus nyitottságot. Én magam is készültem erre a kerek

évfordulóra, és már három évvel korábban megfogalmaztam a vágyamat, hogy a *Kálvin ébresztése* című könyvemet jó volna angolul is megjelentetni, és ily módon kapcsolódni a külföldi protestánsok ünnepléséhez. Öröm számomra, hogy ez a vágyam teljesült, s így egy magyar tudományos mű is bekerülhet sok külföldi és hazai könyvtárba.

Az emlékév eseményei során arra figyeltem föl, hogy mindenki kiemeli, vagy hangsúlyozza a reformáció egy-egy jellegzetes vonását. Általában bizonyos részletek megvilágítására került sor, de ez engem nem zavart, sőt inkább együtt örültem az alkalom szervezőivel, az ötletes gondolatok megvalósításával. Kissé tartottam tőle, hogy a részek nem fognak összeállni és esetleg szétesik a sok-sok jóakarattal megvalósított országos vagy gyülekezeti program. Ezt figyelve jutottam arra a gondolatra, hogy legjobban úgy tudnék segíteni, ha az e téren szerzett ismereteimmel megpróbálom ellensúlyozni a részekben való gondolkodást. Én mindig is arra törekedtem a tudományok művelése terén, hogy eleve az egésztől haladjak a részek felé, hogy aztán a részek is elnyerhessék a maguk méltó helyét az egészben. Ezért elhatároztam, hogy egy kis kötetben megírom, mi a reformáció lényege, hogyan fogant, mi módon kell azt szemlélni, miként ágyazódik bele az egyetemes és magyar kultúra történetébe, milyen gyökerekből táplálkozik, s ha ezt értjük, akkor megtudjuk, honnan nőtt ki a félezer évvel ezelőtt megfakadt történelemformáló keresztyén gondolat. Ebben a kis könyvecskében ezt próbáltam megfogalmazni, és azt remélem, hogy a tudomány és kultúra legszélesebb területein jártas érdeklődők

számára – még ha vázlatosan is – sikerült föltárni, bemutatni a reformáció legbelső lényegét, igazi eredetét. Ezzel a nemzetünk önbecsülését szeretném emelni!

Ha valaki csak a reformáció rövid bemutatását és annak magyar kulturális örökségét szeretné látni, az megtalálja ezt a negyedik, utolsó részben, így érdemes azzal kezdenie az olvasást. Ha az olvasottak fölkeltekké érdeklődését, és még mélyebben szeretné megismerni a reformáció anatómiáját, annak az elejétől való szisztematikus olvasást javaslom, mert így fogja komolyabban megtudni, mi a reformáció lényege. Isten áldása legyen e könyv olvasóján!

Debrecen, 2017. október 31-én.

Gaál Botond
az MTA doktora

Bevezetés

A reformáció esetében különösen is tapasztaljuk, hogy – mint európai jelenséget és ugyanakkor világot átformáló szellemi hatást – minduntalan megpróbálják valamilyen társadalmi, nemzeti, tudományos és kulturális fejlődés, illetve egyházi megújulási mozgalom folyamányaként értelmezni. A reformációt azonban igen bajos dolog valamiféle korábbi eszmei előzményből származtatni, vagy bizonyos történeti okok szükségszerű következményének tekinteni, legalábbis olyan értelemben, mintha a világ fejlődésének egy forrongó pontján megjelent volna a keresztyénségnek valamilyen új válfaja, mégpedig – közkeletű katolikus kifejezéssel szólva – a hitűjítás.¹ Erről szó sincs, ráadásul ez a „hitűjítás” szó egy rosszul sikerült, értelmezhetetlen kifejezés, ugyanis az eredeti krisztusi evangélium lényege nem változott. Az viszont elvitathatatlan tényként áll előttünk, hogy az akkori emberiség keresztyénséggel áthatott közel másfél évezredes történelme és tudatvilága a folyamatos változások során elmozdult olyan irányba, amely mind az egyházat, mind pedig a társadalmi életet zökkengette a helyes kerékvágásból. Gyakran halljuk

---

1 Vö. Szántó Konrád: A katolikus egyház története. Ecclesia Kiadó, Budapest, 1983. II. 29. A szerző használja a hitszakadás (19) és a vallásújítás (21) kifejezéseket is. Viszont legtöbbször az egyház megújításáról beszél, amikor a reformáció történeti háttérét mutatja be.

és hangsúlyozzuk: a reformáció nem akart új egyházat alapítani, hanem a Szentírást akarta mélyebben megérteni, és erre alapozva a Krisztus-követő emberek életét visszaterelni a helyes mederbe. De tényleg csak ennyi volna a reformáció lényege? Csak egy epizódszerű eseményről volna szó, amely lezárult és a történelmi emlékezet világához tartozik? Amint látni fogjuk, ennél sokkal többről van szó, mégpedig egy rendkívül bonyolult teológiai kérdéstről, ugyanakkor értelemmel követhető és mélységében is egyszerűen felfogható hitlényegről. Hogy ez miben áll, akkor értjük meg igazán, ha először megismerjük azt a szellemi-lelki környezetet, amelyben a 16. század embere élt, illetve amilyen úton az európai civilizáció végighaladt az ókortól egészen a reformációig. Ez vezethet el annak megértéséhez, hogy a reformáció forradalmi tettének a mélyén mi volt az az időzített „szellemi robbanóeszköz”, amely működésbe jött és egy villanással újtjára indította a világ történelmét megváltoztató folyamatot. Másik képet használva és a keresztyén gondolkodás történelmi útján haladva kérdezhetjük: milyen szellemi-lelki fuvallat élesztette annak a hitbeli elkötelezettségnek, lelki igénynek és cselekvési vágyaknak a tűzét, amelyet a reformáció szikrája lobbantott lánggra? Ellenkező irányból nézve természetesen az is fontos, miként szemléli a mai ember a reformációt? Milyen történelmi jelentőséget tulajdonít neki a 21. századból visszafelé nézve? Egyáltalán jól érti-e a keresztyén gondolkodó, mi zajlott le ötszáz évvel ezelőtt? Ha tényleg volt reformáció, akkor mit reformáltak? Mi volt a hatása? – Kutató vágyunk szeretne ezekre a kérdésekre megnyugtató választ

találni, s miközben ezt keressük, el kell fogadnunk, hogy az egész problémakört egy tágabb és mélyebb összefüggésbe ágyazva tanácsos vizsgálni. Gondolatban visszamegyünk a reformátorokhoz és őket is megkérdezzük, mi történt akkor és ott. Ezért lent a mélyen, a gyökereknél is kutatunk, mert meg akarjuk érteni, mi a reformáció lényege.

ELSŐ RÉSZ

A reformáció beágyazódása a történelemben

I. A reformáció kétféle megközelítése

Hogy közelebb kerülhessünk vágyott célunkhoz, két irányból közelítjük meg a reformációt. Egyrészt a jelen felől visszafelé nézve vesszük számba az értékelő megállapításokat, másrészt a keresztyén kultúra kezdetétől a történelemben előre haladva keressük és figyeljük az oda vezető kultúrtörténeti szálakat. Az időrendet nézve az volna logikus, ha az utóbbival kezdenénk, de kivételesen most először a saját korunk emberének nézőpontjából vesszük szemügyre a reformációt. Itt jobbra a tudományokban jártas és magasan művelt, de a kritikáját is hevesen gyakorló 20. századi emberre gondolunk. Az ő véleményüket ugyanis jobban értjük, mert az iskolában is ilyen szemlélettel tárták elénk és értékelték a történelmi eseményeket. Ez jó lesz arra is, hogy felcsigázza az érdeklődésünket: vajon mi magunk melyik csoport véleményét érezzük hozzánk közelebb, amikor a reformációra gondolunk? A másik irányt természetes megközelítésnek érezhetjük, amikor is a dolgok időrendje szerint szedjük sorba a történeti tényeket, és elérkezve a reformáció korához, a

természetes logikánk szerint – az elégségesnek látszó indítékok alapján – alakítjuk ki a saját véleményünket a történelemnek egy elkerülhetetlenül bekövetkező látszó eseményéről, vagy a nagy eséllyel megvalósuló történelmi irányváltásáról. Mindkét úton hasznos ismereteket gyűjthetünk, s miután a két megközelítés birtokában leszünk, megnézzük, mi vezethet el bennünket a helyes megítéléshez a reformáció lényegét illetően. Meglepő dolgokra készülhetünk föl.

Korunk szemlélete szerint

A szellemi életben többnyire azt tapasztaljuk, hogy korunk embere hajlamos a saját helyzetéből *visszafelé* nézve szubjektív módon értelmezni a történelmet. Ilyenkor egy sajátos szellemi/ideológiai lencsén keresztül szemléli az eseményeket, s így sokszor olyan dolgokat nagyít föl és állapít meg, amelyek a korabeli emberek legkiválóbbjainak képzeletét aligha foglalkoztatták. Még olyan is előfordul, hogy az ember nem vesz tudomást azokról az eseményekről, gondolatokról, szellemi természetű tényekről, amelyek nem igazodnak a saját ismeretvilágához vagy ideológiai képzetéhez. Finomabban kifejezve, egyes történelmi valóságok mintha nem engednék magukat besorolni a gondolatok világába, vagy pedig egyszerűen csak bizonyos „emberalkotta” kategóriákban kaphatnak helyet. Ezért tűnik úgy manapság is, hogy a reformáció lényegét a legkülönbébb érvek mentén próbálják leírni, megragadni, s bár ezek többnyire markáns

gondolatokat tárnak elénk, mégis hiányérzetünk támad bármelyikük hallatán. Hogy mire gondolunk, lássunk közülük néhány példát. – Leggyakrabban a reformációt egyfajta szükségyszerűen bekövetkező történelmi eseménynek tartják. E szemlélet követői úgy látják, gyakran az egyháztörténeteszek is, hogy az elfajult egyház visszaalakításáról, „re-formálásáról” van szó, amikor is a középkori egyházat vissza akarták vezetni annak ősi formája szerinti élethez.² Ennek leírását, illetve mikéntjét jobbra már a Bibliában is megtaláljuk, amikor az ősgyülekezetekről olvasunk.³ Ennél a pontnál sietünk röviden megjegyezni, hogy óvatosságot javasolunk ezzel az általánosító értelmezéssel kapcsolatban, ugyanis mi nem vagyunk őskeresztyének. – Mások inkább a dolog eszmei oldalára teszik a hangsúlyt és a reformációban az ész föl szabadítását látják a középkori tekintélyek alól. Ennek a tudományos fejlődés tekintetében van jelentősége, hiszen az egyház ténylegesen is rátelepedett a tudományokra a maga arisztoteliánus gondolati rendszerével, s a reformáció beköszöntével e gúzsba kötött állapotukból szabadultak meg. Erre Descartes és Newton a legjobb példa. Descartes még jó katolikus hívőként az egyháznak akart kedvezni a filozófiájával, Newtont azonban már nem érdekelte, hogy az elmélete

---

2 Erre számos példát lehet fölhozni, mind a világi, mind pedig a katolikus és protestáns egyháztörténeteszek esetében. Név szerint szándékosan nem említünk senkit.

3 Az Újszövetségben erre gazdagon vannak utalások. E téma teológiai összefüggéseire nézve vö. Gaál Botond: Helyes-e Kálvin tanítása a presbiteri egyházkormányzásról a Szentírás mércéjével mérve? In: Kálvin ébresztése. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2010. 81–104.

bármilyen filozófiai irányt alátámaszt-e vagy sem.⁴ – Ismét mások az ember szabad vizsgálódásának lehetőségét ünnepték a reformációban, amely ezt biztosította a hitéletben, a lelkiismeretben, vagy akár az egyházi szervezeten belül is az emberi szellem szabad mozgása által. Ennek különösen is a felvilágosodás korai szakaszában volt nagy jelentősége. De később is, még a 20. század első felében például a református Tisza István a főgondnoki beszédeiben gyakran hangsúlyozta az emberi szellem szabad vizsgálódását: „*Valásunk lényegét Jézus tanítása s a szabad vizsgálódás képezi.*”⁵ – Ehhez hasonlóan értékeli a reformációt azok, akik a modern szabadság gondolat megszületését és az egyéniség kibontakozását látják ebben az erőteljes szellemi-lelki folyamatban. Ekkor kezd ugyanis eszmélni Európa és egyre-másra formálódnak a különböző nemzetek a maguk sajátos gondolkodásmódjukkal. Ennek alapvető feltétele volt az egyén szabadsága, amely osztársadalmi szinten eredményezi a szabad nemzetet. Később a mi reformkori nagyjaink és negyvenyolcas harcosaink is ebben a szellemben küzdöttek hazánk függetlenségéért. Ezek nagyobb hányada protestáns volt. – A politika iránt érzékeny gondolkodók viszont a demokrácia diadalát vélik fölfedezni a 16. századi egyházi átalakulásban, hiszen az egyéniség kibontakozása a népet/nemzetet a társadalmi változások minőségileg magasabb szintjére emeli, s ilyen tekintetben a fejlődés forrása. – Sőt,

---

4 Vö. Gaál Botond: Az ész igazsága és a világ valósága. Az egzakt tudományok történelmi fejlődése keresztyén nézőpontból. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2003. 110–113.

5 Tisza István: Gondnoki székfoglaló. Budapest, 1902. 7.

olyan teoretikusok is akadnak nagy számban, akik az egész reformációs mozgás okát, indítórugóját bizonyos társadalmi és gazdasági tényezőkben vélik fölfedezni.⁶ De még ezeken felül is vannak más vélemények.⁷ Mindegyikben van többkevesebb igazság, még ha visszafelé nézve értékelnek is. Közös gondolatuk az, hogy körülményeit tekintve a középkori ember szinte minden vonatkozásban zárt rendszerbe került, amelyet végre számos területen felnyitott.⁸ Nem mondhatjuk azt, hogy a felsorakoztatott érvek nem játszottak volna valamilyen szerepet a reformáció csirájának növekedésében. Mégis azt kell mondanunk, hogy ezek az utólagosan észrevett, többnyire a mindenkori ember „személyes tudásán”⁹ átszűrte tudományos megállapítások már mint eredményt, illetve adottságot vizsgálják a reformációt, s jobbra annak következményét veszik észre, de nem mennek le a mélybe, és nem a gyökereknél keresik a lényegét. Ugyanis a reformáció lényege – amint később látni fogjuk – sokkal inkább egy elvi, teológiai, dogmatikai kérdés volt a reformátorok számára,

-
- 6 Vö. Révész Imre: A reformáció. A DRTA egyháztörténeti tanszékének tanulmányi füzetei, 13. sz. Jegyzet. 2. kiadás, Debrecen, 1990. 4. Ezeket a szempontokat, ha nem is pontosan így, de Révész Imre veti föl és a történetész szemével értékeli azokat.
  - 7 Az egyik ilyen véleményt Buzogány Dezső fogalmazta meg a Sellye János Egyetemen 2017. március 22-én, mely szerint Erdélyben még olyan értelmezés is volt, hogy a „reformáció nem más, mint egyházi köntösbe burkolt osztályharc”. Ez nyilvánvalóan a marxista ideológia korszakából származik.
  - 8 Vö. Gaál Botond: A zárt világ felnyitása. Hatvani István Teológiai Kutatóintézet, DRHE, Debrecen, 2006.
  - 9 Polányi Mihály: Személyes tudás. Atlantisz, Budapest, 1994. Ezt a ki-fejezést Polányi Mihály vezette be a tudományelméletbe a 20. század közepén.

azaz lelki-szellemi természetű dolog, nevezetesen az, hogy a középkori keresztyén ember egyszer csak szembe találta magát az élő, mindenható, kegyelmes Istenével. Úgyszólván ráébredt arra, hogy neki immár közvetlen kapcsolata van a Teremtő és Megváltó Urával, akit a középkori egyház, vagy intézményesített vallás eltakart előle.¹⁰ Ekkor döbbsent rá új helyzetére. Ezt fogjuk majd kifejtetni e könyvecske második részében, amikor is a mondandónk legbelső lényegéhez érkezzünk.

A keresztyénség kezdetétől

Egyre nagyobb érdeklődéssel kérdezzük, miként néz ki mindez egy olyan nézőpontból, amikor is a keresztyénség kialakulásától kezdve követjük az európai szellemi élet változását, és megfigyeljük, miként jött létre a 15. és 16. században az a tudományos, erkölcsi, vallási bonyolult helyzet, amelyben a reformáció robbanásszerű változást hozott. A társadalmi igazságérzet és erkölcsi romlás révén abban a pattanásig feszült helyzetben nagy villanás volt ez, amikor is egy eget-földet rengető „robajjal” a reformáció elindult történelemformáló útjára. Valamilyen nagy reménykedés szállt erre a korra, mely az embernek valósággal szárnyakat adott

---

10 Vö. Révész Imre: A reformáció, i.m. 5. Ez a gondolat Révésznél nem a súlyának megfelelően jelenik meg mint jelentős „modellváltás” a teológiai gondolkodásban. Ő is csupán utólagosan megállapított adottságként nézi az eseményeket, így nem jut el a reformáció paradigmaváltásos értékeléséhez.

a jövő felé vezető úton. Ezzel összefüggésben fölöttébb érdekel bennünket az, hogy például a reformátorok miért hadakoztak az annyira megmerevedett és mozdíthatatlannak hitt arisztotelianus gondolkodás ellen, vagy miért nem szerették Aquinói Tamást, és főként miért döntöttek a biblikusan megalapozott kijelentés-teológia mellett. Miért aggódtak az egyházért? Mi közük volt egyáltalán a humanista korszak tudományosményéhez? Miért nem tudtak összefogni Erasmuszal? Az is különös, hogy sokra értékelték az akkoriban kibontakozó természettudományokat, és érdekes módon nagy jelentőséget tulajdonítottak a matematikának. Miért? Még egyéb kérdéseket is föl lehetne tenni, de ennyi is elég ahhoz, hogy érzékeljük, a reformátorok mennyire kemény harcot folytattak koruk egyházi tanításának tisztaságáért. Ebből nyomban adódik a további kérdés: milyen gyakorlati haszon következett ebből? Ezt is szeretnénk láttatni már ebben a fölvezető szakaszban, majd pedig részletesebben a későbbiek során.

Történelmi mélységében szemlélve a dolgot azzal kell kezdenünk, hogy a keresztyénség új és egészen más természetszemlélete nélkül az ókori görög tudományból a mai európai tudomány nem fejlődhetett volna ki. Ez a tudományos körökben ma már széles körben elfogadott tény.¹¹ Magyarázata nem könnyű. Amíg a görögök a saját gondolataikat vezették olyan magaslatokra, hogy már-már azok nyerték el az isteni

11 Elegendő itt Thomas F. Torrance munkásságára hivatkozni, különösen is a *Space, Time and Incarnation* című művére (London, Oxford University Press, 1969). T. F. Torrance tagja volt mind a Royal Society-nek, mind pedig a British Academy-nek.

rangot, a természet pedig másodrendűvé vált és méltatlanná arra, hogy a szabad görög polgár gondolatait vesztegessen ily alacsony dolgokra, addig a keresztyénség ezt gyökeresen másként gondolta. Ugyanis számukra a természet is és az emberi értelem is Isten teremtett világához tartozott, így az értelem arra való, hogy a teremtett mindenséget kutassa, leírja, felfogja, s ezáltal Isten dicsőségét szolgálja. Ez az inkarnációnak egyenes következménye volt. A görög tudományt tehát a keresztyénség terelte helyes irányba. Viszont az is áll, hogy a keresztyénség a tanbeli erősödése és kiteljesedése során mindig támaszkodhatott a görög-római kultúrára. Az a szellemi világ, amelyben a keresztyén teológia mintegy másfél ezer esztendőn át élt, fejlődött, jó vagy rossz irányba terelődött, a görög tudományból két szembetűnő gondolkodásmódot vett át, illetve őrzött meg és érvényesített karakteresen: az egyik a *valóságszemlélet*, a másik a *teleologikus magyarázat*.

A görög elme folyvást azt kérdezte, micsoda a valóság. Elméleti fáradozásuk csúcса a Kr.e. 4. századra tehető, utána a szellemi életük lassan ereszkedő tendenciát mutat. Arisztotelésszel lehet sok ponton vitatkozni, lehet őt cáfolni is, azt viszont nem lehet elvitatni, hogy ő a valóságot akarta megmagyarázni, leírni, és ebben a szándékában nyilvánvalóan törekedett a józan gondolkodásra. Azért mondta, hogy a Föld a világ közepe, mert ezt tapasztalta, ezt látta. Ostobaság lett volna a Napot megtenni centrumnak, hiszen a „látszat” szerint az keringett a Föld körül és nem fordítva. Ezt akarta az ész segítségével érteni. Neki is két fő erénye volt, egyfelől

a *realitásra való törekvés*, másfelől a *teleologikus magyarázat*. Az első azt jelentette, hogy a jelenségeket a „látszatnak” megfelelően kellett leírni, a második elv pedig mindenben kereste a vég-okokat. A nagy filozófus révén az európai tudományos gondolkodásban e két magyarázati elv egymásba fonódása merevedett tekintélyé hosszú időre, s akarva-akaratlanul ez vált a tudományos gondolkodás „módszerévé”. Itt máris érdekes észrevételt tehetünk. A kozmológus Ptolemaiosz (kb. 90–160) átvette az előbbit, a realitásra törekvést, a keresztényen egyház jó néhány tekintélyes gondolkodója pedig hozzátapadt az utóbbihoz, a teleologikus gondolkodáshoz. Mindkét csoportnak sok követője támadt, s bár nem akart rosszat egyik sem, mégis a két téveszme szorításából egyik sem tudott menekülni, hanem – más megoldást nem találva – egymással szövetségre léptek, s együtt botorkáltak a kiút keresésében. Ennek részleteibe nem megyünk bele¹², de máris megkérdezzük, mi köze van ennek a reformátorok teológiai gondolkodásához? Látni fogjuk: nagyon sok! A reformátorok egy ilyen tudományos korba születtek bele. Ezért a következőkben ennek az utóbbinak a részleteit fejtjük ki, és a legfontosabb történelmi szálak mentén igyekszünk eljutni a reformációs időkhöz.

---

12 A részletek kifejtése tekintetében v.ö. Gaál Botond: *Az ész igazsága és a világ valósága. Az egzakt tudományok történelmi fejlődése keresztényen nézőpontból*. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2003. 84.

II. Ptolemaiosztól Kopernikuszig és tovább

Ami Ptolemaioszt illeti, ennek az alexandriai neves csillagásznak a munkásságában már benne volt szinte minden olyan ismeret, gondolkodásmód, amely kialakította, meghatározta és mélyen áthatotta a középkori ember világgépét. Geocentrikus rendszere még jóval a reformáció után is hatott, olyannyira, hogy még az újkor kezdetét jelző világhírű mű, Kopernikusz 1543-ban megjelent híres könyve¹³ a megjelenése után kétszáz év múlva is éreztette hatását. A 16., 17. és 18. századi tudományos életet rendkívüli bizonytalanság és bonyolultság jellemezte. Annak ellenére, hogy ezt a korszakot Newton (1642–1727) neve fémjelzi, sem a tudományos életben, sem a közfelfogásban nem tapasztaljuk az ő elméletének gyors hatását. Ezt egy debreceni vonatkozású példával érdemes illusztrálni. 1736-ban Groningenben a kor szokásainak megfelelően zajlott egy híres vita a város művelt polgárai előtt. Gerdes professzor a kopernikuszi állásponton volt és ezt szerette volna beláttatni mindenkivel. Annak a kornak az volt az egyetemi gyakorlata, hogy a professzor felkérte egyik kiváló diákját a tétele nyilvános bemutatására és megvédésére. Ilyenkor maga a professzor elnökölt, aki erre a rendkívüli feladatra a ragyogó képességű fiatalembert, a még 21 éves debreceni Maróthi Györgyöt szemelte ki. Maróthinak a kopernikuszi *heliocentrikus* rendszert kellett védelmeznie

---

13 Nicolaus Copernicus: De revolutionibus orbium coelestium. Nürnberg, 1543. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára; Jelzet: 01218tt.

a ptolemaioszi *geocentrikus* kozmológiával szemben. Ekkor már 1736-ot írtak! Nem térünk ki a részletekre, a magyar tudós diák azt igazolta a nyilvánosság előtt, hogy Kopernikusz rendszerét még a newtoni fizika is alátámasztja.¹⁴ Ez akkor zseniális érvnek bizonyult, és Groningenben el is dőlt a vita az újkor javára. Ez az újkor azonban már több mint kétszáz évvel korábban elkezdődött, éppen a reformátorok működésének idején, amikor még a tudományos életben is sok-sok bizonytalanság és homály volt. Még a kor legnevesebb csillagásza, Ticho Brahe (1546–1600) sem fogadta el Kopernikusz elgondolását és a saját, ún. *geosztatikus* elképzelését tanította. Gondoljuk meg: száz évvel a reformáció után, még 1633-ban is Galileinek az volt fő bűne, hogy mert kísérletezni, azaz hozzányúlni az egyház által elismert ptolemaioszi rendszerhez. Így aztán eltűnődhetünk azon és nem csodálkozhatunk rajta, vajon miért ellenezte Luther annyira a kopernikuszi elképzelést, és/de ugyanakkor miért becsülte sokra a matematikát? Ezt a kérdést még nyitva hagyjuk. Melanchthon is Kopernikusz ellen volt és ezt a magyar diákok is tapasztalhatták. Folytathatnánk a kérdéseket: vajon Kálvin miért gondolkodott el azon, hogy miként szabad szemlélni a természetre vonatkozó tudományokat, különösen is a matematikát? „... *Azt mondjuk-e vajon, hogy a filozófusok vakok voltak, amikor körültekintően vizsgálták és oly szakszerűen írták le a természetet? ... Azt mondjuk-e vajon, hogy ostobák voltak azok,*

---

14 Vö. Gaál Botond: Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2012. 107–108.

akik az orvostudományt kifejlesztve minden igyekezetükkel a javunkat szolgálták? Mit szóljak a matematika tudományáról? ... Bizony, csak a legnagyobb csodálattal olvashatjuk a régi-ek írásait ezekről a dolgokról; s azért csodáljuk, mert el kell ismernünk kiválóságukat.¹⁵ Kopernikusszal kapcsolatban Kálvin nem nyilatkozott.¹⁶ Ő Lutherhez és Zwinglihez képest a reformátorok második nemzedékéhez tartozott.

III. A teleologikus teológia: Augustinustól Aquinói Tamásig

Az egyetemes európai civilizáció, és ezen belül a középkori egyházi tudományos élet fejlődésére a legjelentősebb

---

15 Institutio II. 2.15. Az Institutio I. 8.1-ben említ neveket, de mások is szóba jöhetnek. Kálvin fő művének legteljesebb változata, az *Institutio Religionis Christianae* 1559-ben jelent meg. Ennek magyar fordítását Ceglédi Sándor és Rábold Gusztáv végezték el 1909-ben és 1910-ben. Ezt a címet adták neki: *A keresztyén vallás rendszere*. Ref. Főisk. Könyvnyomda, Pápa, 1909-1910. A legújabb fordítást Buzogány Dezső készítette, melyet 2014-ben a Kálvin Kiadó jelentetett meg. Továbbiakban: Institutio.

16 Vö. Alister E. McGrath: Kálvin. A nyugati kultúra formálódása. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 12. Részletesebben kifejtve: Gaál Botond: Az ész igazsága és a világ valósága. Az egzakt tudományok történelmi fejlődése keresztyén nézőpontból. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2003. 104. – Később a reformációval foglalkozó vagy azt a kort idéző sok-sok történelmi és filozófiai mű úgy állítja be Kálvint, mint aki ellenezte Kopernikusz új világmépét. Általában ezek a művek egymásra hivatkozva közlik ezt a vádat, amely valamikor a 19. században keletkezett, de egyik szerző sem nézett ennek utána Kálvin műveiben. McGrath viszont alaposan utánajárt ezeknek és megállapította, hogy Kálvin olyat soha nem mondott, amivel őt vádolták. Főként Bertrand Russel okozott nagy kárt ezen a téren, az európai közvéleményben is és nálunk is.

hatással Aurelius Augustinus (354–430) volt. Az ókor és a középkor határán élt. Mi több, Luther Ágoston-rendi szerzetes volt, Kálvin pedig az egyházatyák között toronymagasan őt idézi legtöbbször. Az ókori kultúra sok részben Augustinus elméjén „átszűrődve” került bele a kontinens szellemi vérkeringésébe. Munkásságát illetően a gondot az jelenti, hogy amennyire erősnek bizonyult a teológiában, oly mértékben gyengének a filozófiában, s maga ez a tény komoly fejtörést okoz életműve értékelőinek. Egybe olvasztotta gondolkodásában a keresztyén tanítást, a neoplatónikus ideatant és a világ törvényszerűségeire vonatkozó sztoikus képzeteket. Természetesen ezek mind töredékesen jelennek meg életművében. Bár a teológiai tanításai sem alkotnak egységesen összefüggő, teljes rendszert, mégis a teológiájának egyes részei, mint például az egyházra vonatkozó tanítás, az emberi bűn és az isteni kegyelem viszonyának témája, a szabad akarat kérdésköre és még sok egyéb tantétele ma is mérvadó gondolatokat tartalmaz. Filozófiai szempontból nézve a gondolkodását, rendszerében már kevesebb időtálló részeket találunk. Ő is kereste az igazságot. Az antik kultúra tanulmányozása során jutott arra a megállapításra, hogy az igaz vallás és a filozófia egyek.¹⁷ A hithez eszerint az ész segítségével is el lehet jutni. Ez nyilvánvalóan már a skolasztika előlege Augustinus „filozófiájában”. Aztán még ingoványosabb talajra lép, amikor az igazság mibenlétét logikusan

---

17 Vö. A. Augustinus: *De vera religione*, c.5. Maurinus kiadás: *Sancti Aurelii Augustini opera omnia. Studio monachorum ordinis S. Benedicti*, Paris, 1679–1700.

levezeti, s megállapítja, hogy azt nem lehet a változó, illetve szubjektív emberi gondolkodáshoz kötni. Az igazság anyag-talan, így sem a tér, sem pedig az idő nem korlátozza, ezért azonos egy örökkévaló lénnel, aki az igazságot gondolja. Ez nyilvánvalóan Isten, akiben, akitől és aki által lesz az igaz igazzá.¹⁸ Az úgynevezett abszolút igazság tehát nála az Istennel azonos, s ebből a gondolatvezetéséből világlik ki az ő *letagadhatatlanul hellén szellemű teleológiája*. Továbbviszi ugyanis ennek a gondolatnak a fonalát, és eljut odáig, hogy az igazság ismeretét a tudásban, a boldogságban, a legfőbb jóságban és szépségben találja meg, ez pedig maga az Isten, aki a dolgokat ilyenné tudja formálni.¹⁹ Végül is nála az abszolút valóság maga az Isten, s Augustinus így az igazságot és a valóságot Istenben teszi egygé. Kiindult az észből, és eljutott az isteni valóságig, ami a görög gondolkodásnak csupán egy kissé módosított formája. Nem magát az ész gondolatait istenítette meg görög módra, hanem az ész által gondolt igazságot helyezte Istenbe, aki egyedül képes a „tökéletes” igazságot elgondolni. Így válik érthetővé, hogy szerinte „az isteni értelem a dolgokat matematikai elvek szerint rendezte”²⁰. Ez viszont már az augustinusi teleológiát úgy mutatja

---

18 Ez pontosan így hangzik: „...in quo et a quo et per quem vera sunt, quae vera sunt omnia.” Azaz: „... akiben, akitől és aki által bizonyul igaznak minden, ami igazság.”

19 „Quid plura et plura? Bonum hoc et bonum illud? Tolle hoc et illud et vide ipsum bonum, si potes, ita deum videbis non alio bono bonum, sed bonum omnis boni.” Fordításban ezt teszi: „Mi többet sorolhatnánk még? Hogy ez jó és amaz jó? Fogd ezt és amazt, és lásd magát a jót, ha képes vagy rá. Így látni fogod, hogy Isten nem az önmagán kívüli jó miatt jó, hanem ő maga minden jónak a jósága.” (De Trinitate, VIII. 3.)

20 Nagy József: A filozófia története. Pantheon, Budapest, 1927. 169.

be, mint Istennek a célját és akaratát a világgal, de ez a görögök teleológiájához képest fordított irányú. Nem az ember által fölfedezett gondolatok logikus lépései révén juthatunk el az első mozdulatlan mozgatóig, hanem Isten gondolta el a világot az általunk is ismert matematika szerint. Augustinusnál tehát ilyen értelemben teleologikus a világ.

A középkori tudományos gondolkodás virágkorában Aquinói Tamás (1225–1274) jelentette a csúcspontot, aki a hitet tette meg a tudományos kutatás külső szabályozó elvévé, ugyanakkor azt is vallotta, hogy a tudásnak tartalmat csak az értelem kölcsönözhet. Miért volt szüksége a hitet és az értelmet újra összekovácsoló gondolatra a rendszerében? Azért, mert meg akarta őrizni Arisztotelésznek mind a megismerésre vonatkozó realizmusát, mind pedig rendszerező gondolkodása teleologikus jellegét. Ezért abból indult ki, hogy az emberi értelem megismerheti ugyan a tapasztalati világot, és ennek során eljut az ész segítségével az igazsághoz, de hogy ez a felismert igazság tényleg bizonyosság legyen, azt az isteni értelem biztosíthatja. Ez itt félreérthetetlenül az ágostoni szemlélet beépítése, hiszen azt ő gondolta így végig, hogy valaminek az igazságát csakis az biztosíthatja, ha az megegyezik az isteni értelemmel. Ami Aquinói szemléletét illeti, Halasy-Nagy József református filozófiatörténész így foglalta össze: „Minthogy pedig az emberi megismerés a dolgok másolása a lélek által, vagyis a gondolkodás a dolgokhoz igazodik – az igazság végső fokon az Istenben gyökerezik, mint végső okban.”²¹

---

21 Nagy József: A filozófia története, i.m. 217.

Aquinói Tamás rendszerében a Krisztus inkarnációjára és megváltó munkájára épülő keresztyén szemlélet elhalványult, mert helyette az arisztotelészi filozófia szellemi vázára épített föl mindent. Ptolemaiosz geocentrikus rendszere abszolút igazság volt számára. Végül is egy körben gomolygó, óriási gondolati rendszert dolgozott ki, amelyről nem igazán lehet eldönteni, hogy hol kezdődik, és hol végződik. Mivel azonban a hit válik nála a tudományos gondolkodás szabályozó elvévé, ugyanakkor pedig az immanens ész logikai útján eljut az Istenben felismert legfelső igazságig, amely tartalmazza mindazt, ami a tapasztalati világhoz tartozik, sőt annak bizonyossága is csak az isteni értelem szerint állapítható meg, visszajutva a kiindulási helyzethez, filozófiája zárt rendszert képez. Ezért is helytálló, amit róla Nyíri Tamás katolikus filozófiatörténész dicséretileg állapít meg: „...bejárhatjuk az általa kijelölt utat, amelynek még ma sem érhetünk a végére.”²² Az egyetemes keresztyénség ugyan elismeri Aquinói Tamás érdemeit, mégis filozófiáját – főként a protestáns teológia – korhoz kötöttnek tartja, amely a modern empirikus tudományok kialakulása szempontjából sem az egyházatyák pozitív biblikus értékeit nem közvetítette, sem pedig a továbbvivő utat nem egyengette. Ezért a reformátorok a középkort „visszafelé” átugorva elsősorban az egyházatyák biblikusan megalapozott teológiáján tájékozódtak. Augustinustól is csak annyit kölcsönöztek, amennyire mérvadóan hozzájárult az egyetemes teológiaműveléshez. A középkori teológiából sem

---

22 Nyíri Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése. Szent István Társulat, Budapest, 1977. 170.

a valóság szemléletet, sem pedig a teleologikus képzetet nem vették át, mert nem tartották alkalmasnak arra, hogy a kijelentésre épülő keresztyén gondolkodás alapjául szolgáljanak.

IV. A Firenzei Akadémia különös szerepe Európában

Ha a Firenzei Akadémián lezajlott eseményeket nem vesszük figyelembe, nem értjük meg a reformáció bizonyos lépéseit és a reformátorok tudományművelői szándékát. Mi több, nem fogjuk érteni, miért hadakozott Luther is és Kálvin is nagyon keményen Aquinói Tamás mindent átfogó gondolati rendszere ellen. Azt is tudni kell, hogy valójában a reformátorok mit elleneztek. Volt ugyanis annak a kornak egy rejtetten működő szellemi akadály, amelynek az ismerete sok mindent megmagyaráz. Ezt a háttérben működő, Európában kisebb-nagyobb mértékben többfelé érzékelhető tudományos zűrzavart és annak hátráltató szerepét leginkább a Firenzei Akadémia működéséből értjük meg. Megéri kibogozni a szálakat!

Arisztotelész tekintélye a 14-15. századra annyira megszilárdult, hogy nem merték kritizálni sem a teológiában, sem a kozmológiában. Ennek ellenére azt látjuk, hogy Johannes Buridannak (? – 1358) erős kételyei támadtak, és teológiai szempontból fölöslegesnek tartotta az első mozdulatlan mozgató feltételezését. Gondolatait – szerencséjére legyen mondva – nem értették meg, mert akkor az életével játszott volna. Ő igazából Arisztotelésznek a mozgásra vonatkozó

fizikáját kérdőjelezte meg. Rejtetten tehát már ott volt Arisztotelész kritikája, csak Aquinói tekintélye miatt nem jöhetett a felszínre.²³ Egy ilyen jelenséggel találkozunk később a Firenzei Akadémia létrehozásakor is, úgy 1450 táján. A Firenzei Akadémiát más néven Platóni Akadémiának is szokták nevezni. Rendkívül jelentős szerepet játszott a reneszánsz kultúra egészének alakításában. Az értékelések többnyire a humán tudományok elterjedésének szerepét emelik ki az Akadémiával kapcsolatban²⁴, valamint azt, hogy az ott tanító tanárok Arisztotelész tanainak erőteljes bírálói voltak. Egyháztörténeti súlyát mérvadó történelemszemléletünk csekélynek tartották²⁵, ha azonban az európai tudománytörténet szempontjából vizsgáljuk, egészen jelentősnek találjuk. Ezért beemeljük a reformáció előtti korszak erőteljes szellemi alakítóinak sorába. Rámutatunk ennek az Akadémiának egy olyan különös szerepére, amely ugyan más szempontból, de nagyon komoly hatással volt az európai tudományos gondolkodásra. Szinte valamennyi tudományterületet érintett, beleértve a korabeli teológiát is. Ugyanis az a különös jelenség játszódtott le Firenzében, hogy bár az erősen hellenisztikus filozófiai képzés miatt platonikusnak nevezték az Akadémiát, de a teológia vonatkozásában ez azt jelentette, hogy éppen ennek hatására szilárdult tanítássá az Aquinói Tamás által

---

23 Szántó Konrád: A katolikus egyház története, i.m. I. 551 kk. Itt a szerző név szerint is felsorolja, bemutatja azokat, akik már ekkor kritizálták Arisztotelész tanait.

24 Vö. Éles Csaba: A szépségtől a megszállottságig – Itália kultúrája 1401 és 1600 között. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 75–83.

25 Vö. Révész Imre: Az egyháztörténet alapvonalai. Városi Nyomda, Debrecen, 1936. 127.

kidolgozott ún. *természeti teológia*, mely szerint a természet megismerése és megértése elvezet Isten megismerésére. Az Aquinói Tamás-i gondolat ekkorra érett be, és bizonyos értelemben ennek következménye is volt az, hogy egyre több tudósnál volt tapasztalható a kozmológiai érdeklődés. A „természeti teológia” hangsúlyozása a teológiában jó lehetőséget, vagy inkább remek ürügyet és kiskaput kínált a természettudósok számára a teremtett világ megismerésére, titkainak feltárására. Ez ellen az egyházi éberség sem tehetett semmit, hiszen egyenes következménye volt Aquinói Tamás mindent átfogó és átható teológiai tekintélyének. Egyre több természettudós emelkedett ki. Csak a nagyobbakat említve, Európa más-más tájain ekkor dolgoznak Nicolaus Cusanus (1401–1464), Regiomontanus (1436–1476), Georg Peurbach (1423–1461), Leonardo da Vinci (1452–1519) és maga Kopernikusz (1473–1543) is ide sorolandó.²⁶ Így a dolgok nem arra haladtak, amint azt eredetileg elgondolták. Komoly gondot kezdett jelenteni ugyanis a teológia és a filozófia közötti törés, amely természetes következménye volt a skolasztikus rendszernek. Ami viszont roppant érdekes ebben a történetben, hogy a Platóni Akadémiát Firenzében éppen a filozófia és a keresztyén teológia közötti ellentét összehétközésére hozták létre, mert azt hitték, hogy ez a törés csak kommunikációs zavar. Ezért foglalkoztak az Akadémia első periódusában oly sokat a görögnek és a latinnak mint

---

26 Vö. Szántó Konrád: A katolikus egyház története, i.m. I. 550–555. A reformáció előtti tudományos élet képviselőinek munkásságát itt felsorolva és részletezve is megtaláljuk.

a klasszikus tudományok nyelvének az európai nemzeti nyelvekhez való viszonyával. Időközben azonban az empirikus tudományok egyre nagyobb tekintélyre tettek szert, a tudományos kutatások szaporodása pedig egyre vitatottabb lett, mert a katolikus egyház a természetre vonatkozó magyarázó elvként a skolasztikus természeti teológiát szerette volna megtartani.²⁷ Ebből a vitából aztán nem a filozófia és a teológia megbékélése következett, hanem visszájára fordult az egész folyamat. Megkezdődött a tudományok középkori kötöttségek alóli fölszabadulása.²⁸ Ennek legplasztikusabb példáit az egyetemek fejlődése mutatja, amikor is a skolasztikus felfogás eresztékei egyre inkább lazultak, a béklyók pedig Kepler és Newton korszakával immár teljesen kioldódtak. A kor egy olyan érettségi szintet ért el, amikor már nyugodtan követelhatték az egyes diszciplínák autonómiáját, s ez a gondolat – kiterjedve számos egyetemi városra, illetve intellektuális központra Európában – mintegy kétszáz év alatt beletorkollott az újkori tudományos forradalomba. A Firenzei Akadémiának ebben a folyamatban előkészítő, indító és katalizáló szerep jutott, de a tényleges forradalmi harc frontján már más vidékek, főként protestáns országok tudósai vívták ki a győzelmet. A reformáció egy ilyen bonyolult tudománytörténeti folyamat kellős közepén fogant. Indíttatása ugyan

---

27 Vö. James Bowen: *A History of Western Education. The Modern West*. Vol. 3. London: Methuen and Co. Ltd. 1981. Volume 3. 46–47. A Firenzei Akadémia gyakorlati és elvi jelentőségét Bowen itt részletesebben taglalja.

28 Vö. Thomas F. Torrance: *Space, Time and Incarnation*, London: Oxford University Press, 1969. 37.

más volt, de – látva ezt a reneszánsz értelmiségi mozgást – a reformátorokra bátorítóan hatott a szellemi pezsgés.

V. Egy könyv titokzatos hatása

Amikor a reneszánsz vagy a reformáció történetét tárgyalják, alig vagy egyáltalán nem esik szó egy olyan jelentős könyvről, amelyet a Biblia után másodikként a legtöbbször adtak ki a világon. Ez pedig Euklidész (Eukleidész)²⁹ *Elemek* című munkája. Kr. e. 300 táján foglalta össze ez a derék alexandriai görög tudós a matematika művelésének alapjait. Ebben található az axiómarendszerre épülő tudományművelés leírása, melyből leginkább a geometria axiómarendszere ismert. Lényege az, hogy az értelem által elfogadott igazságok egymásra épülnek, de ehhez kell egy alapigazságként kiindulásul elfogadott tételrendszer, amelyre azután az egész tudományágat föl lehet építeni. Mármint ez a görögül készített könyv elveszett, de úgy 600 évvel később Theon, majd Proklosz és tanítványai rekonstruálták, de annak is nyoma veszett. Egy példányát azonban valamiképpen az arab tudósok megőrizték és magukkal vitték. Amikor a Gibraltáron át bejöttek Európába, ezt is és más görög tudományos műveket magukkal hozták, s amikor már gyökeret vertek az Ibériai-félszigeten, le is fordították arab nyelvre. Így maradt fenn. Már a

---

29 Újabbán és hivatalosan a név írása Eukleidész. Azonban ez nem kelőképpen átgondolt, mert a szószármazékok és szókörnyezet viszont megmaradt a régi írásmód szerint. Pl. euklideszi geometria és nem eukleidészi geometria.

13. században járhattunk, amikor ezt a híres könyvet elkezdték arab nyelvből lefordítani latinra. Úgy tudjuk, hogy aránylag gyenge középkori latinsággal készült ez a fordítás. Talán nem is egy. Becsületükre legyen mondva, érezték a műveltebb arabok és európaiak, hogy ebben az Elemek című könyvben valami nagyon fontos és lényeges tudomány rejtőzik. Történt aztán a 15. század elején, hogy megtalálták Euklidész művének egyik görög nyelvű változatát, amelyet egybevetve az arab és a korai latin fordításokkal, immár három nyelv alapján készítettek egy jó fordítást latinul, amelyet 1482-ben Velencében ki is adtak. Ezt követően németül is és franciául is megjelent.³⁰ Sőt 1533-ban kiadták görögül is, méghozzá Baselben, ahol Kálvin 1535-ben megfordult. Szinte biztosra vehető, hogy a reformátorok mind ismerték ezt a könyvet, hiszen annyira benne volt a közvélekedésben, hogy csak a geometria módján, azaz *more geometrico* szabad a tudományokat művelni.³¹ Minden bizonnyal nem Augustinus tanítására vezethető vissza, hogy főként Luther és Kálvin oly sokszor említi a matematika jelentőségét, hanem ennek az oka az lehet, hogy ők is ismerték Euklidész művét és természetesnek tartották, hogy a teológiai tudományművelésben nekik is igazodniuk kell a kor mérvadó módszeréhez. Azt legalábbis érezték, hogy a teológia sem nélkülözheti az alapot, amelyre aztán

---

30 Euklidész Elemek (Sztoicheia) című könyvének tartalma és sorsa részletesebben megtalálható Gaál Botond *A zárt világ felnyitása* című munkájában. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, 2007. 35–49.

31 Vö. Gaál Botond: Kálvin élete és szellemi öröksége. In: Kálvin ébresztése, Második bővített kiadás. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, 2010. 195–196.

felépíthető az egész keresztyén gondolati rendszer. Nyilvánvalóan a Szentírásról van szó. De miképpen? Ehhez később még visszatérünk és a kérdésre válaszolunk.

VI. Az egyház állapota

Azok a jobbára közismert tények, amelyek a közvéleményben a reformációt közvetlen kiváltó előzményként, sőt forrásként szoktak szerepelni, az akkori egyház szellemi, lelki, politikai, gazdasági, erkölcsi állapotára vonatkoznak. A történészek ezeket bőven feltárták, közzétették, ezért nem törekszünk nagyon részletes felsorolásukra, illetve bemutatásukra. Leginkább úgy lehet ebben a korszakban eligazodni, hogy először a megelőző néhány évszázad „előreformátorainak” jobbító szándékú tanításaira és tetteire figyelünk. A wormszi Luther-émlékművet úgy készítették el, hogy a talapzata négy sarkára négy előreformátor szobrát tették: Peter Wald (1140–1217), John Wycliffe (1320–1384), Jan Hus, azaz Husz János (1371–1415) és Girolamo Savonarola (1452–1498). Általában ők négyen szimbolizálják az előreformátori mozgalmat. Mellettük és velük együtt még nagyon sokan emeltek szót az egyház megújításért és megtisztításáért, s az ő harcuk tükrözi leginkább a mindenkori helyzetet.

Ami a tanbeli problémákat illeti, az egyik legkeservesebb lelkiismereti gondja volt sokaknak a sákramentumok kérdése. Lényegében ez egy hosszú folyamat volt, amely a 9. században kezdődött és oda vezetett, hogy a 12. században már

közel harminc sákramentuma volt az egyháznak. Ezek számát aztán fokozatosan csökkentették egészen hétig. Hivatalosan csak a reformáció gyors terjedése idején összehívott „ellenreformációs” Tridenti Zsinat (1546–1563) rögzítette a „hét szentséget”. Azóta ez nem változott. Viszont a szentségek között is volt egy, amely igencsak bosszantott sokakat önkényes, filozófiai értelmezése miatt: az úrvacsora. Az erről szóló tanítás, a transsubstantiatio az egyház hivatalos dogmája lett 1215-ben a IV. Lateráni Zsinaton. Nagyon sokan nem tudták elfogadni, hogy maga az egyház írja elő: hinni kell azt, hogy a pap a konzekrációval átváltoztatja a kenyeret és a bort Krisztus valóságos testévé és vérévé. Erre csak a pap volt/van feljogosítva, felszentelve. De számos egyházi tanítás miatt háborgott még e századok hívő embere, csupán néhányat említve: a kiérdemelhető üdvösség, a bűn és kegyelem tana, a mise mint engesztelő áldozat, az indulenciák a „bűnbocsátó cédulák” árusításával, a purgatórium, a pápa szinte mindeneket ellenőrző hatalma, a tanítói hivatal, a cölibátus.

A lelki élet területén az okozta a legfőbb gondot, hogy az egyház rendelkezése szerint a hívő lélek igencsak megkötözött volt, mert csak a pap, vagy az egyház közvetítésével volt lehetséges az Isten megközelítése. Például a miseáldozat vagy bűnbocsánat csak a papon keresztül történhetett, holott ezeknek nincs bibliai alapja. Az egyház valósággal odaláncolta magához a hívő embert.

Az egyház politikai és gazdasági hatalma összefonódott. Hallatlanul nagy földbirtokra tett szert, olyannyira, hogy

számos helyen a legfőbb feudális urak maguk a püspökök voltak. A legmagasabb rangú egyházi emberek pénzért árulták a hivatalokat, tisztségeket (simonia). Az egyház politikai és gazdasági hatalma minden képzeletet felülmúlt. István királyunk is nem véletlenül, hanem inkább „okos politikus” módjára II. Szilveszter pápától kérte és kapta a koronát.

Egy ilyen rendszer nyilvánvalóan termelte ki a hírhedten korrupt pápákat (VI. Sándor, II. Gyula és X. Leó), de a közpapság is nagyfokú romlottságban élt, pl. a nőtlenség fogadalma mellett nyílt ágyasságban éltek, vagy egyesek vesztegetéssel megszerzett papi hivatalokat kaptak kellő képzettség nélkül. A főpapság pedig olykor az egyházi hivatalokat a rokonságnak, sőt a gyerekeiknek játszotta át.³² Ez a rövid bemutatás is érzékelteti, mennyire súlyos volt a társadalmi-erkölcsi válság, ezért nem csoda, ha általában a reformációt kiváltó okot az egyházi elfajulásban találják meg. Ezek valóban olyan méreteket öltöttek, hogy a mai ember szemével is túltesznek minden egyéb hibán. Nem akarjuk ezt a kérdést tovább elemezni és az elhajlások mértékét fokozni, csupán annyit jegyzünk meg, hogy ennek ellenére alapjában véve az emberek többsége hű maradt a korabeli egyházhoz. Az erkölcsi hibákat és társadalmi igazságtalanságot ők maguk is látták, és kritikában részesítették, miközben a helyzetet javíthatónak vélték.

---

32 Vö. M. Eugene Osterhaven: Az egyház hite. Ford.: Czeglédy Sándor és Gaál Botond. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995. 128. A tényszerű felsorolást Osterhaventől vettük.

Lényegében az európai embert arra nevelték, hogy ezt az egyházat csalatkozhatatlan tekintélynek tartsa és a több mint ezer éven át kialakult szokásait, tanításait tisztelje. A problémák azonban egyre jobban nyilvánvalóvá lettek. Az is kommunikációs zavart okozott, hogy a mise mindig csak latinul folyt, s a hívek rá voltak kényszerülve egy titokzatos vallási cselekmény tiszteletére, amelyből egy szót sem értettek. Nem csoda hát, hogy maga Wycliffe is lefordította a Bibliát és odatette a nép elé angol nyelven. Ezáltal azt akarta hangsúlyozni, hogy nem a pápa és a papok által megszólaló egyház, hanem az Ige által üzenetet közlő Isten az egyedüli tekintély.³³ Ezt Ellen G. White így fogalmazza meg: „Wycliffe szilárdan hitt abban, hogy a Szentírás Isten akaratának ihletett kinyilatkoztatása, a hit és gyakorlat hiteles szabálya. Úgy nevelték, hogy a római egyházat mennyei, csalatkozhatatlan tekintélynek tartsa, és feltétlenül tisztelje ezer éven át elfogadott tanításait és szokásait. De ő mindezekről elfordult, és Isten szent szavára figyelt. Ez volt az a tekintély, amelyet az emberekkel el akart ismertetni. Kijelentette, hogy nem a pápa által megszólaló egyház, hanem az Ige által megszólaló Isten az egyedüli igaz tekintély. Nemcsak azt tanította, hogy a Biblia Isten akaratának tökéletes kinyilatkoztatása, hanem azt is, hogy a Szentlélek a Biblia egyedüli magyarázója, és minden ember a Szentírás kutatása nyomán tudhatja meg, mi a feladata. Így az emberek figyelmét a pápáról és a római egyházzal Isten Igéjére irányította.” Az előreformátorok jól látták a bajokat. Ők már éreztek valamit abból, hogy bár az egyház

---

33 Vö. Ellen G. White: A nagy küzdelem.

sok bűne komoly társadalmi, erkölcsi bajhoz vezethet, mégis ennél nagyobb gondnak látták a tanításbeli hibákat, az egyházi tanok rossz irányba sodródását. Ezt sokkal mélyebb és veszélyesebb hibának vélték, mert visszafordíthatatlan következményekkel járhat. Ezért keresték a biblikus alapokra való visszatalálás lehetőségét. Példaként Wycliffe-t a „reformáció hajnalcsillagának” szokták nevezni.³⁴

VII. Az európai egyetemek Gutenberg korszakában

A reformáció már Gutenberg után történt. Azt látjuk, hogy a reformátorok már sokat olvasnak, főként az egyházi írókat. Elképzelhetetlenül széles körű ismeretre tettek szert az immár hozzáférhető könyvek révén. Ők maguk is sokat írtak és publikáltak, Gutenbergnek köszönhetően. A könyvnyomtatás feltalálása nem csupán egy egyszerű technikai vívmány vagy csoda volt, hanem láthatatlanul, illetve észrevétlenül ható eszköz, amely felgyorsította az információáramlást. Ugyanis a könyv mint olyan immár sokkal nagyobb számú embert ért el, vele együtt az ismeretanyag is bővült, mi több, újból vissza lehetett hozzá térni mélyebb tanulmányozás végett. Ez a kéziratos időszakhoz képest hallatlanul nagy információrobbanást jelentett és mérhetetlenül felgyorsította, s ezzel kiszélesítette az emberi értelem tanulási folyamatát.

---

34 Wycliffe-re vonatkozóan a „reformáció hajnalcsillaga” kifejezés eredete valószínűleg a latin Vulgata angol nyelvre történő fordítása révén vált használttá. Később ugyanis a reformáció korában megjelennek a nemzeti nyelvű Bibliák.

A könyvek kiadása már élő gyakorlat volt a reformátorok számára. Ugyanakkor az európai egyetemekre is hatással volt, de mégsem olyan erővel, mint azt elképzelnénk. Amint láttuk a Firenzei Akadémia esetében, Aquinói Tamás hatása igazából a 15. században ért be, s ez a maga arisztotelési szemléletével nagymértékben lassította vagy fékezte az egyetemek szellemi mozgását. Gúzsba kötötte őket. Csak lassú érés volt tapasztalható még a 16. századi egyetemek esetében is, amit a tudománytörténészek úgy fejeznek ki, hogy „konzervatívok” voltak.³⁵ A kort úgy lehetne jellemezni, hogy az egyetemeken kívüli technikai és intellektuális fejlődés jócskán megelőzte azok szellemi színvonalát. Így az egyetemeknek ezt a hátrányt vagy lemaradást be kellett hozniuk, de ez a korszak már jóval a reformáció után következett be. Maga Kálvin is létrehozott egy teológiai felsőoktatási intézményt 1559-ben, az ún. Genfi Akadémiát. Ebből fejlődött ki a mai Genfi Egyetem. Valószínűnek látszik, hogy Kálvin a korabeli egyetemek konzervatív jellege miatt tette meg ezt a bátor lépést. Gutenberg technikai forradalma tehát nem igazán volt szinkronban az általános konzervatív egyetemi magatartással, mert azoknál lényegesen gyorsabb intellektuális fejlődést hozott, s csak jóval később, méghozzá a 18. század első felében került összhangba az információgyorsaság és az egyetemek tudományművelése. Ezért is tűnik rendkívül bonyolultnak az a korszak, amelyben a reformátorok dolgoztak. Itt mutatkozik meg rendkívüli érdemük és képességük,

---

35 Vö. James Bowen: *A History of Western Education. The Modern West.* Vol. 3. London: Methuen and Co. Ltd., 1981. 1–34.

miszerint ők már koruknál jóval világosabban láttak előre a keresztyén európai szellemi életben.

VIII. Erasmus és a humanista tudósok

Ami a reformációt közvetlenül megelőző korszakot, főként a 15. századi európai kulturális életet illeti, most nem tudunk részletekbe bocsátkozni. Néhány jellegzetes eseményt, összefüggést emelünk ki, és a témánk szempontjából leginkább fontos személyek jelentőségére szorítkozunk. Csúpan érzékeltetni szeretnénk a korabeli európai gondolkodás általános helyzetét.

A reneszánsz és humanizmus korszakában vagyunk. A reneszánsz a kereteket biztosította a klasszikus kultúra felélevenítésével, a humanizmus pedig ezen belül a szemléletet kölcsönözte a gondolkodó embernek. A szabadság utáni vágy magatartása és a másoktól való függetlenség jogának érvényesítése jellemezte a kort. A feudális középkor végén volt egy hallatlanul szegény és kevésbé művelt réteg, amely a javak megtermelését biztosította, ugyanakkor a társadalmi igazságérzete folytán világosan látta a rendkívül gazdag kisebbség fényűző életét. Ez utóbbihoz tartozott az akkori felső klérus a maga mérhetetlen gazdagságával és meglehetősen romlott erkölcsiségével. A parasztság körében volt egyfajta általános elégedetlenség, amely a társadalmi igazságosságért való küzdelem felé terelte a figyelmüket, de ez nem eredményezett egyházellenességet, vagy a pápa

tekintélyének kétségbe vonását. A parasztlázadások inkább a javak igazságosabb szétosztását követelték és itt meg is álltak. Az eredmény mindig az volt, hogy elfojtották a lázadásokat, de az elégedetlenség tüze továbbra is ott izzott a látzólagos társadalmi béke felszíni hamuja alatt. Gondolhatunk itt a mi Dózsa Györgyünkre, akiről Petőfi A nép nevében című versében találóan mondta: „Tüzes trónon őt megégetétek, De szellemét a tűz nem égeté meg!” A költő aztán ezt a szellemet azonosítja a tűzzel. Érdekes módon a reformáció előtti egyház azonban nem volt kitéve ennek a tűznek. A parasztság nem akarta az egyház elpusztítását.

Amint láttuk korábban, volt egy számában csekély műveltebb társadalmi réteg is, amely szellemi igényességével tűnt ki. Ennek kiváló képviselői voltak Itáliában Petrarcával kezdődően, majd valamivel később Németországban is, akik nem a filozófia és teológia területén bukkantak föl, hanem elsősorban az irodalom, a nyelvészet és a természettudomány világában.³⁶ Aquinói Tamás szellemi szintézise a maga arisztotelészi rendszerével a filozófiát és a teológiát megközelíthetetlené tette. Hogy ez így maradjon, azon az egyház is éberen őrködött. A humanista eszmény viszont vonzotta a gondolkodni vágyókat és ennek köszönhetően fellendült a „klasszika filológia” művelése, egyre nagyobb érdeklődés övezte a történettudományt és sokaknak adott kedvet a természettudományokhoz. A nemzeti nyelv iránti igény megjelenése és az egyetemek szaporodása is jelzi ezt a folyamatot.

---

36 Szántó Konrád: A katolikus egyház története, i.m. I. 549–577. Itt igen jó összefoglalását találjuk ennek a korszaknak.

Kiemelkedően nagy teológusokat nem termett ez a korszak, nem is igen volt ajánlatos ebben a korban teológiával foglalkozni. Aquinói révén Arisztotelész tekintélye mindenki fölé emelkedett.

Szerte Európában nemcsak az emberek, hanem maga az egyház is látta a saját romlottságát és ennek orvoslása végett a 15. században három zsinatot is összehívtak. Písaiban (1409–1410), Konstanzban (1414–1418) és Baselben (1431–1437) tartották ezeket, reformzsinatoknak is szokták nevezni őket. Személyi és erkölcsi kérdésekkel foglalkoztak, de végül is nem sok eredményre jutottak, ugyanis a pápa és a zsinat között feszültség támadt, mely további bajokhoz vezetett.³⁷ A lényege mindhárom zsinatnak a Konstanzban megfogalmazott szándék volt, mely szerint az egyház „fejében és tagjaiban” megreformáltassék.³⁸ A szándék megvolt, de a megvalósítás sikertelennek bizonyult.

Mi most a reformáció irányába fordulunk. Láttuk, milyen jelentősnek bizonyult a könyvnyomtatás feltalálása, a szabadabb és független gondolkodás humanista érzése, a nemzetek kialakulásának megindulása, a természettudományok csírájának kikelése, az egyes diszciplínák önállósulásának kezdete, a nemzeti nyelv kifejlődése, amelyekhez még jöttek a nagy földrajzi felfedezések, a hajózás és a technikai fejlődés látványos eredményei. A század végére a műveltebb

---

37 Szántó Konrád: A katolikus egyház története, i.m. I. 506–509.

38 M. Eugene Osterhaven: Az egyház hite, i.m. 128. A *reformálni* szót még ekkor nem használták, csak később angol területről terjedt el, I. Erzsébet angol királynő korából.

emberek eszményképe a humanista tudós volt. És itt lép be a történetünkbe a híres Rotterdami Erasmus (1466–1536), aki maga is egy németalföldi pap törvénytelen fia volt. A tehetséges fiatalember Ágoston-rendi szerzetesként tanult, mint Luther is, sőt pappá is szentelték 1492-ben. Európában sokfelé megfordult, kiváló patrisztikai és klasszika-filológiai tudással vértette föl magát. Baselben telepedett le, s élete végéig itt dolgozott. A tudósok körében rendkívüli tekintélynek örvendett. Ő is látta az egyház hibáit, tanításának tévelygéseit. Úgy akarta „reformálni” az egyházat, hogy azt vissza kell vezetni a Krisztusban nyert evangélium útjára, amint azt a Szentírás bárkinek föltárja. Egyfajta keresztyén humanista programot hirdetett és nagyon sok követője lett. Már Baselben lakott, amikor 1514-ben felkérést kapott egy görög nyelvű Újszövetség összeállítására, amelyet el is készített az akkor ismert legrégebb görög szövegek alapján.³⁹ Ez az Újszövetség 1516-ban látott napvilágot. Bár nem a teljes Szentírás, mégis ez lett az első görög nyelven nyomtatásban megjelent Biblia-rész. Bárki hozzáférhetett. Azért vált híressé, mert Erasmus a humanista szokásnak megfelelő kritikai kiadást készített, javítgatta az ismert latin nyelvű szöveget is, s ezáltal a tökéletesnek hitt latin Vulgata szövegét is „korrigálta”, mi több, annak tekintélyét relativizálta. Ezt a görög nyelvű Újszövetséget használta aztán Luther is a teljes Biblia németre

---

39 Ma már pontosabb ismereteink vannak arról, hogy az Erasmus által összeállított Újszövetség görög nyelvű szövegei nem annyira régiek, amennyire ő gondolta, hanem csak a 12. században készült másolatokról van szó.

fordításakor⁴⁰, mely 1534-re készült el. Erasmus a maga humanista kritikai magatartását érvényesítette az egyházzal szemben is. Mint humanista tudós a függetlenségét megőrizte az egyházi tanok tekintetében, a papok és szerzetesek életét, műveltségét pedig karcos írásaiban pellengérezte ki. Tanítványai ezt még erősebb gúnnyal tették, a kor embere pedig ezeken jót mulatott. A humanista intellektuális függetlenség és pártatlanság azonban nem jelentette azt, hogy elfordultak volna az egyházuktól vagy magától a pápától. Igazából nekik csak a kritika volt az eszközük az egyház jobbítására, de radikálisabb programot nem hirdettek.

Ami Erasmusnak a lutheri elképzelésekhez való viszonyát illeti, nem mondható zavartalannak. Luther jól ismerte és sokra becsülte az ő munkásságát, sőt dicsérte azért, mert jól megértette az ő reformációs szándékát. Luther kezdetben remélte, hogy Erasmus ebben mellé áll, ő azonban hű akart maradni az egyházához, és – bár a római kúriát is éles kritikával illette – a szellemi függetlenség jegyében mégis a Lutherrel való szembefordulást választotta. Amikor 1520-ban Luther megjelentette *Az egyház babiloni fogságáról* című kisebb írását, s ebben a hét szentséget is megkérdőjelezte, azt Erasmus és köre annyira megbotránkoztatónak tartotta, hogy az szerintük elkerülhetetlenné teszi a Rómával való szakítást. A latinul írt szöveget szándékosan lefordították németre, hogy még a köznép is meggyőződhesen Luther felforgató

---

40 Luther Márton által fordított teljes Biblia 1584. évi kiadása Lucas Cranach illusztrációival megtalálható a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában. Jelzete: E 51.

szándékáról. Luther azonban nem ijedt meg, hanem még keményebben válaszolva egyenesen tagadta a hét szentséget, s ekkor még hármat tartott jogosnak: az úrvacsorát, a keresztséget és a bűnbocsánatot. Nem sokkal később a bűnbocsánatot is elhagyta és a két elsőt tartotta igazi sákramentumnak, mivel Krisztus csak azokat rendelte. Ezt követően 1525 körül zajlott még egy vita köztük a szabad akaratról, amelyről mindketten kifejtették nézeteiket, de annyira ellentétes volt a szemléletük, hogy véglegessé vált a szakításuk. Erasmus a szabad akaratot a humanista gondolkodó ember felől értelmezte, Luther pedig erre *Az akarat szolgálása* című írásával válaszolt, amelyben kifejtette biblikus szemléletű álláspontját, miszerint az ember Isten kegyelme nélkül képtelen az akaratát jó irányba terelni. Amikor ez a szakítás megtörtént, maga a humanista tábor is kettészakadt. Erasmus hívei a világi szemlélet szerint gondolkodtak teológiai kérdésekről, Luther hívei pedig a mélyen biblikus szemléletet képviselték. Maga Luther is bizonyos mértékig humanista volt, de még inkább ilyen szemléletű tudást és hatalmas műveltséget szerzett Philip Melanchthon (1498–1560), aki egyértelműen Luther teológiai álláspontját tartotta helyesnek. Ettől kezdve a két nagy reformátor sorsa összekapcsolódott. Itt említjük meg, hogy Erasmus hatása alatt indult a svájci Ulrich Zwingli (1484–1531) is, de csakhamar önálló utakon kezdett járni. Ő nem szerzetesi életformával kezdte ifjúkorát, hanem humanista talajon képezte magát, majd pedig Luther hatása alatt egyre inkább a biblikus szemléletű reformáció mellé állt és a keresztyéni élet egyszerűségét és tisztaságát hangsúlyozva

indította el sajátos reformátori mozgalmát. Ez a mozgalom humanista biblicizmusa révén egyre radikálisabbá vált. Kálvin csak Zwingli halála után kezdte meg reformátori működését, amelynek során alakult ki az ún. helvét irányú reformáció a lutheri reformációval párhuzamosan. Eredetileg Kálvin is – Budé és Erasmus mintájára – csupán egy kiváló humanista tudós akart lenni, míglen a *subita conversio* be nem következett az életében. Hogy ez mikor történt, valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, mert magáról oly keveset írt. Gyaníthatóan akkor történhetett, amikor Párizsból való menekülése után Angoulémban Luis de Tillet kanonoknál húzta meg magát álnéven, és az ott töltött idő alatt bámulatos mennyiségű patrisztikai művet olvasott el, s ugyanakkor a reformációval rokonszenvező kanonok jóvoltából megismerkedett Luther addig publikált írásaival. Ekkor döbbenhetett rá a reformáció lényegére. Ez 1533 őszére vagy 1534 tavaszára esett. Bizonytalán ezért tudta megírni az *Institutio* legelső változatát már 1535-ben, amely aztán a következő évben meg is jelent.

Egy debreceni vonatkozású dolgot is szeretnék megemlíteni röviden Erasmusszal kapcsolatban. A Debreceni Egyetemen van egy irodalomtörténész csoport, amely a reformáció korával foglalkozik. Egyik alkalommal az előadás utáni beszélgetés során jókedvűen mondták a régi mottójukat, mely így hangzik: „Erasmus nélkül nincs reformáció!” Erre fölfigyeltem és most látom csak, hogy mennyire igazuk van a saját kutatási szempontjuk alapján. Erasmus klasszika-filológiai tudása, az Újszövetség görög és latin nyelvű kritikai kiadásai, nemkülönben az egyházatyák írásainak közzététele

rendkívüli mértékben hozzájárult a szellemi pezsgéshez német területen. Bár egyes művei, melyek a római egyházza nézve igen komoly bírálatot fogalmaztak meg, indexre kerültek, hatásukat azonban – belső érlelődés folytán – nem lehetett elfojtani. De egyáltalán a keresztyénség megjobbítására nézve tett megállapításai is igen súlyosak voltak abban a korban és bátorítólag hatottak a humanista műveltségű emberekre. Hogy aztán ennek milyen köze volt a reformációhoz, és vajon Erasmus nélkül tényleg nincs-e reformáció, azt hamarosan látni fogjuk.

IX. A Krisztus-követő hitből vallás lett

A keresztyénséget a kultúrtörténet egyszerűen besorolja a vallások közé. Eredetileg azonban az első keresztyének erre nem gondoltak. Ha a bibliai idők első gyülekezeteit nézzük, akkor azok nem új vallást gyakoroltak, mert ők egyszerűen csak Krisztus-követők voltak. A mindennapjaikat úgy élték a munkában és a magánéletben, miként azt Jézustól tanulták. Amikor összegyülekeztek, nem a vallási rítusok szerint voltak együtt, hanem a természetes étkezésüket tartották úgy, mint Jézus is tette. A régi vallási szokásaikból annyi maradt meg, hogy felmentek Jeruzsálembe és a templom pitvarában imádkoztak. (ApCsel 3,1) Nem építettek saját templomot, nem volt szertartásuk, hanem naponként, később hetenként magánházaiknál megtörték a kenyeret a hét első napján és Krisztus feltámadását ünnepelték. A legnagyobb öröm az

volt számukra, hogy a Szentlélek által a feltámadott és élő Krisztus jelen van közöttük. A hétköznapiakban pedig a Krisztus-követés magatartása szerint éltek, követve a mindeneket felülhaladó szeretet parancsát. Ennyi volt a keresztyénség, nem új vallás, hanem az apostolok bizonyágtételére épülő hitélet. Egészen különös szemléletű életvezetés volt ez, amit a görög környezetben nem igazán értettek, legalábbis a kezdeti időszakban. Viszont már Pál apostol idejében kezdett kialakulni a szervezett gyülekezeti forma, mivel a keresztyénség gyors terjedésével a szükség ezt kívánta.⁴¹ Amikor a rómaiak látták a keresztyénség gyors terjedését, eleinte legyintettek rá és csak egy kis zsidó szektának vélték. Amikor felismerték a merőben más emberi értékeiket, már késő volt és csakhamar üldözni kezdték őket. De még a rettenetes keresztyénüldözések korában is az egyház nem volt más, mint a „szentek közössége”. Tehát nem vallás. A „szentek” szót Pál apostol használja a leveleiben, a hívőket jelenti. A „szentek közössége” kifejezés az ún. Apostoli Hitvallásban maradt fenn, az anyaszentegyház szinonim értelmezéseként. Rövidre fogva, a keresztyénség tehát nem vallásként indult, hanem eredetét tekintve a megváltásban hívők Krisztus-követő magatartása volt, egy életforma és létszemlélet. A hívők a Krisztusban kapott legtökéletesebb kijelentésére épülő közösségből viszont lett egy hatalmas emberi szervezet, kultúrtörténeti szempontok szerint kialakult vallási képződmény, sokféle misztikumot magába fogadó tanrendszer, mindent

---

41 Vö. Gaál Botond: Egyházkormányzás ajándéka a Szentlélekben. Theologiai Szemle, XXXIII. évf. 1990/5. 272–279.

átfogó politikai hatalom és jogi intézmény. A krisztusi evangélium pedig vallássá formálódott az egyház ölen. Révész Imre egyháztörténész veszi észre és állapítja meg: „Pedig a keresztyénség eredetileg nem volt vallás a szónak megszokott művelődéstörténeti értelmében. A keresztyénség az Egyszülött Fiú engesztelő áldozati halála által megváltott embereknek teljesen az Isten kegyelmén függő élete volt: egy szabadon engedelmes, boldogan hitvalló, győzelmesen cselekvő és szenvedő szeretetélet, a hit élete.”⁴² Tudományelméleti és eszmetörténeti megközelítésben vizsgálva ezt a kérdést, lényegét tekintve ma is ugyanarra a megállapításra juthatunk, hogy tudniillik a keresztyén teológiát a 21. századi biblikus teológia nézőpontjából sem lehet a vallások világába utalni. Ezt Kolozsvárott 2015-ben a tiszteletbeli professzori székfoglaló előadásomban fejtettem ki *A teológia mint „fölfelé nyitott” hittudomány* címmel, amely nemcsak a teológiai tudományok művelői körében, hanem más területek tudósai részéről is nagy érdeklődést váltott ki.⁴³

Ami az egyház reformáció előtti vallási életét és szellemi helyzetét illeti, az említett sokféle baj mellett azonban voltak tiszta életet élő papok és szerzetesek, akik őszintén törekedtek a rájuk bízott hívek lelki javát szolgálni, miközben magukat is komoly önvizsgálat tárgyává tették. Ezek igen jelentős szerepet játszottak abban – amint ezt már említettük más vonatkozásban – a nép maga kevésbé mutatott ellenséges

42 Révész Imre: A reformáció, i.m. 5

43 Vö. Gaál Botond: A teológia mint „fölfelé nyitott” hittudomány. Debreceni Szemle, XXIV. évf. 1. szám, 2016/1. 3-15. URL: <http://szemle.unideb.hu>

magatartást egyházával szemben. A vallásos élet sokféle formáját gyakorolták, miközben éltek az egyház által tanított és bevezetett kegyelmi eszközökkel. Ezt Révész Imre így fogalmazza: „Nemcsak a köznép, de a magasabb rangúak többsége is őszintén ragaszkodott az egyház nyújtotta kegyelemeszközökhöz. Különösen az egyházi vallásosságnak alsóbbrendű formái virágzottak egészen a burjánzásig: így az ereklyekultusz, a csodaszomjazás és a búcsú. Ezt a legutóbbit – amely a meggyónt bűnök földi egyházi, majd tisztító-tűzbeli büntetéseinek elengedésében állott, s utóbb nemcsak élők, de holtak számára is pénzen volt megszerezhető – a vallásos köznép külön mohósággal kereste és gyakorolta, a pápai kúria pedig pénzügyi műveleteinek egyik legszilárdabb alapjává fejlesztette ki.”⁴⁴ Ezt csupán azért érdemes szem előtt tartani, mert nyilvánvalóan látszik, miként vált vallássá az eredetileg Isten kijelentésére épülő keresztyén üzenet, illetve az evangéliumból eredő életforma. És akkor még nem is beszéltünk a szentek tiszteletéről, a hozzájuk történő imádkozásról, a miseáldozatban a kenyér és a bor átváltoztatásáról Krisztus valóságos testévé és vérévé, a pápai csalatkozhatatlanságról, a szent hagyomány kijelentésforrássá nyilvánításáról. Főként ez utóbbi szolgáltatta/szolgáltatta az alapot ahhoz, illetve jogosította/jogosítja fel az egyházat arra, hogy manapság is újabb és újabb lépéseket tegyen és vezessen be a szentté avatások vagy éppen az ereklyekultusz terén. Ezek a nyilvánosság előtt zajlanak. Vannak azonban kevésbé ismert tények az egyházi tantételek között, amelyeknek

---

44 Révész Imre: A reformáció, i.m. 7–8.

a bevezetéséről, illetve azok történetéről a hívek már kevesebbet tudnak. Csupán egyetlen példát említünk még, a Mária-kultuszt, amelyet az egyház csak jóval később vezetett be. 1854-ben IX. Pius pápa emelte dogma rangjára Mária szeplőtelen fogantatását, 1950-ben pedig XII. Pius pápa hirdette ki a Mária menybemeneteléről szóló tételt, amelyet a hívőknek el kell fogadniuk, egyébként nem maradhatnak katolikusok. Ezek az események, valamint a folyamatos szentté avatások, nem különben az ereklyetisztelet manapság is mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a közfelfogás és általában a kultúra a keresztyénséget továbbra is a kultúrtörténet egyik vallásaként értelmezze. A reformátorok és utódaik ezeket elfogadni nem tudták, s mindmáig a protestantizmus felfogása természetesen ettől merőben különbözik. A protestánsok az egyházi hagyományt nem fogadják el a Bibliával egyenrangú kijelentésszöveggé, és csak azt tekintik hiteles isteni üzenetnek, amit a Szentírás alapján maga az élő Isten az ember számára kijelentett. Az kétségtelen, hogy a protestantizmus is használ vallási elemeket az istentiszteleti életben, de ezt másképpen értelmezi. Később ehhez visszatérünk az istentisztelet reformációja kapcsán. – Most újból a reformációhoz megyünk vissza, és az előzmények nagyon vázlatos bemutatása után kérdezzük: mi is akkor a reformáció lényege?

MÁSODIK RÉSZ

A reformáció lényege

A teológia forradalmi lépése

Az eddigiek alapján lehet némi rálátásunk a 16. század elejének rendkívül bonyolult, szellemekben is pezsdülő világára, amelynek közepette egyszer csak előállt egy kiváló és bátor szerzetes, Luther Márton, s kitűzte a wittenbergi vártemplom ajtajára a 95 tételét. Ez 1517. október 31-én történt. Ezt a napot szokás a reformáció kezdetének tekinteni, de jól tudjuk, hogy a köznép számára kitűzött tétel sor nem a reformáció alaptételeinek összefoglalása, hanem már egy biztosan megalapozott, bibliai tanításra épülő érvrendszer. Tematikáját tekintve inkább a bűn, a bűnbánat, bűnhődés, bűnbocsánat, megtérés, üdvösség és a pápa jogi illetékeségének kérdései hatják át a vitapontokat. A reformáció lényegét tehát máshol kell keresnünk. De hol? Miként is születtek meg a reformációs gondolatok? Valójában mi történt? Vajon az történt, hogy a társadalmi közérzet és az egyházi hitélet elérkezett valamilyen telítettségi pontig? Esetleg a hívő közösségek igazságérzetének és elégedetlenségének túlcsoordult poharát szemlélhetjük a reformáció eseményeiben, amikor is egy hőslélekű forradalmár szavára emberek

sokasága mozdult meg? Vajon nem az történhetett, hogy az egyetemeken a szaktudományok kezdődő önállósulása készítette a teológiát is saját lábára állni? Számos történész úgy látja, hogy az emberiség fejlődésének egy bizonyos pontján olyan vallási, gazdasági, politikai, társadalmi, közvélekedési helyzet alakult ki, amelynek robbanásszerű következménye volt a reformáció mint egyházi jelenség, és ez a forradalmi tett társadalomátalakító hatásúvá nőtt. Mások egyszerűen az egyház hibáiból eredeztetik a reformációt. Úgy vélik manapság is, hogy ezek a hibák olyan mértéket öltöttek, amelynek következtében törvényszerűen be kellett következnie a reformációnak. Még olyan vélemény is megfogalmazódott némelyekben, hogy Luther személyében csak egy elégedetlenkedő, de ugyanakkor tetterre kész forradalmárt kell látni, akinek mozgalma új irányt szabott az egyháznak, és a római egyházat is számos reform megtételére sarkallta. Eleinte Róma is úgy vélte, hogy lényegében a hibákat kijavították és ezzel az ügyet lezártak tekintették, illetve tekintik ma is. A reformáció tehát valamilyen történelmi események szükségszerű következményeként állt elő. – Ezek mind jó fölvetések és a kereső ember figyelmét az élet valóságos, de felszíni oldala felé irányítják. Mégis – korábbi ígéretünkhöz híven – ha a gyökereknél kutatunk, és csupán magát a reformáció legbelső lényegét akarjuk érteni, máshol kell keresnünk a dolog nyitját. Látni fogjuk ugyanis, hogy a reformációt nem lehet levezetni semmilyen társadalmi, politikai, gazdasági, vallási előzményekből. Ezért másként érdemes közelítenünk az egész problémakörhöz, és azt a nagyon egyszerű kérdést kell föltennünk, vajon

mi zajlott le a reformátorok fejében, lelkében, mielőtt kiálltak a reformációs gondolataikkal a nyilvánosság elé? Ezek a reformátorok nem csupán forradalmi hevületükben cselekedtek. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ők hatalmas képességű emberek voltak, akik annak a századnak a legnagyobb gondolkodói közé tartoztak. Ez igaz a magyar reformátorokra is. De mégis mi indította őket olyan lépések megtételére, amellyel megváltoztatták az európai történelem menetét? Magyar teológus elődeink is sokat gondolkodtak ezen, és még a 20. században is úgy fogalmaztak, hogy vajon mi lehetett a reformátorok „ősélménye”, melynek folytán a reformáció útjára léptek?⁴⁵ Kétségtelenül nagyon komoly lelki-hitbeli vívódáson mehettek keresztül, minek következtében lelkiismeretük szerint tettekben is vállalták hitbeli meggyőződésüket. Erről Luther a halála előtt szép vallomást hagyott ránk, Kálvin esetében pedig egyfajta „subita conversio”-nak mondják az ősélményét. Láttuk: hirtelen fordulatot jelent. A mai tudomány ezt a jelenséget „intuitív meglátásnak” hívja, valamilyen világos pillanatnak, amikor is a tudós ember nem az értelem természetes logikai útján, nem az ész következtető erejével, nem is gyakorlati tények sokasága alapján történő induktív bizonyítással, hanem valamilyen belső látással ráébred a megoldásra. Rájön arra, hogy egy magasabb szintű nézőpontból az addigi ismeretek relatív igazságokká válnak,

---

45 Az „ősélmény” kifejezés nagyon találó, mert ebben az esetben nem a „megtérésről” van szó, hanem egy olyan szellemi eseményről, amely a Krisztusban hívó ember belső megvilágosodását jelenti egy nagy horderejű igei tanítás kérdésében. Amikor rájön valaki az Ige mély tartalmára.

s a továbbiakban mindig a magasabb szintű igazság határozza meg az alacsonyabb szintű igazságok érvényességi körét. Ennek megvan a maga elmélete.⁴⁶ Mi azonban a reformáció eredetének titkát keressük most és kíváncsian kérdezzük: hogyan alkalmazható vagy miként érvényesül ez a teológiában?

A reformáció mélyén egy nagyon súlyos dogmatikai kérdés húzódik. Már az erfurti tanársága idején Luther meglátott valamit az egyházi életben, ami nincs rendjén, ezért kialakult benne valami új iránti vágy, valami belső elégedetlenségből fakadó lelki folyamat, amely akkor még nem vezetett el a szellemi megnyugváshoz. Úgy 1515 táján⁴⁷, amikor már Wittenbergben tanított, az ottani kolostor tornyában éppen a megigazulás kérdésével birkózott, s ekkor a lelki elmélyülése során történt valami.⁴⁸ E gyötrődés közepette villant föl előtte annak értelme, amit Pál apostol a Római levélben ír a hit által kegyelemből való megigazulás hatalmas erejű tényéről. A toronyból lefelé nézve látta, hogyan jönnek-mennek a címeres gazemberek és az istenfélő hívek, ugyanakkor jól tudta, hogy a mindennapi életben egyáltalán nem érvényesül az igazságosság. Ezen bosszankodott. Elgondolkodott a saját

---

46 Polányi Mihály: Személyes tudás, i.m.

47 Vö. Osterhaven: Az egyház hite, i.m. 130.

48 Általában a Wittenbergben lévő kolostort említik a történészek. De ki tudja, hogy vajon már Erfurtban nem foglalkoztatták-e új látásai? Legalább is annyi, hogy hol kell keresni a megoldást, s ha már ennyi megvan, akkor el is dőlt a kérdés. Csak idő kérdése, hogy a felszínre bukkanjon. Így történnek a nagy felfedezések, illetve így keletkeznek az új elméletek. Bolyai Jánost is foglalkoztatták a paralellák, és még óvták is ettől, de ő nem tágított, s egyszer csak neki lett igaza, rájött a megoldásra.

szerzetesi életének lelki oldaláról, a saját belső elégedetlenségének egyre fokozódó indulatáról. Éppen az „Isten igazságáról” olvasott Pál apostol leveleiben, s szinte magába roskadt, mert nem értette, hogyan lehet Istent igazságosnak mondani, amikor az egyház azt tanítja róla, hogy a bűnöst megbünteti. Sehogyan sem tudta elfogadni és felfogni, hogy ő maga minél jobban igyekezett eleget tenni Isten törvényének és minden egyéb egyházi előírásnak, annál inkább érezte igyekezetének elégtelen voltát. A törvény minduntalan úgy jelent meg előtte, mint „*Isten mennyköve, amellyel a nyilvános bűnösöket, a hamis szenteket és az igaz hívőket együvé csapja, és senkinek nem ad igazat, hanem mindenestől félelembe és kétségbeesésbe kergeti őket*” – mondotta egykor magáról.⁴⁹ A korabeli szemipelagiánus tanítás is zavarhatta lelkét, mert Augustinus kegyelemtanát ő ugyan vallotta, de azt is, hogy az emberi akarat az isteni kegyelemmel együttműködhet az üdvösség érdekében. Ezért ő mintaszerzetesként igyekezett feddhetetlenül élni, mégis érezte, hogy ő maga ugyanakkor nyomorult bűnös a törvény szerint, s ráadásul Isten éppen ezt a szegény bűnöst még meg is bünteti. Lelkiismerete emiatt feldúlt volt, szinte dühöngött Isten igazságtalansága miatt. Haragudott „az igazságos Istenre”! Újból és újból olvasta Pál apostolnak a Római levelében foglalt mondatát: „*Mert nem szégyellem a Krisztus evangéliumát; Istennek hatalma az minden hívőnek üdvösségére, zsidónak először, de azután görögnek is. Isten igazsága jelentetik ki abban hitből hitbe, miképpen meg van írva: az igaz ember pedig hitből él.*” (Róm

---

49 M. E. Osterhaven: Az egyház hite, i.m.137.

1,16–17; Hab 2,4) – Egyszer csak átszakadt a gát. Mert az evangélium minden hívőnek szól, minden hívő üdvösségét szolgálja: először a zsidókat, a választott népet ajándékozta meg Isten a szabadítás örömhírével, majd pedig Krisztus révén az egész világot. A görögök említése ezt jelenti Pálnál. Ha pedig ez így van, akkor érdemes volna más nézőpontból figyelni erre a páli mondatra – s ekkor valósággal belehasított Luther lelkébe, hátha az Isten igazsága jelenthet valami jót, valami ígéretet, biztatót mindenkinek, így neki is. Ekkor hirtelen megvilágosodott valami előtte: „*Itt kezdtem megérteni, hogy az Isten igazsága az, ami által az igaz ember él Isten ajándékaképpen, tudniillik hit által. ... ahogy meg van írva: 'aki hit által igaz, az él'. Itt úgy éreztem, hogy teljesen újrászülettem és nyitott kapukon át beléptem a paradicsomba.*”⁵⁰

--- Ekkor értette meg azt is, hogy Isten az ő kegyelméből a benne igazán hívő embert felöltözteti az ő igazságával, amint erről Ezékiel is beszél (Ez 16,10), azaz, noha még bűnös, de Krisztus érdeméért Isten igaz embernek fogadja el. Erre vonatkozik Luther híres mondata: *Simul iustus et peccator!* Ha nagyon lényegre törőek akarunk lenni: ennél a pillanatnál kezdődött a reformáció! Ekkor történt az újkori paradigmaváltás a keresztyén gondolkodás történetében. Ott a wittenbergi toronyban! Ez az, aminek a következménye 1517. október 31-én öltött látható formát.

---

50 M. E. Osterhaven: Az egyház hite, i.m.137.

A reformáció mint paradigmaváltás a keresztyén gondolkodásban

Magunk elé tudjuk képzelni Luther lelki vívódását a Római levél alapján. Ott áll a maga őszinte lelki mezítelenségében az élő Úr előtt, s ekkor és így értjük meg a reformáció lényegét: *az ember szembe találta magát élő, mindenható, kegyelmes Istenével, akitől a középkori egyház mint vallásos intézmény elválasztotta, s immár a hívő léleknek közvetlen kapcsolata lehet élő Urával.* Már az előzményeknél utaltunk rá, hogy eddig csak a pap közbeiktatásával lehetett bűnbocsánat, csak a pap mutathatta be Krisztus áldozatát az úrvacsorában, amikor átváltoztatta az ostyát Krisztus testévé, a bort pedig Krisztus vérévé.⁵¹ A reformátorok valójában a megigazulás új értelmezése kapcsán döbbsen rá, hogy a Szentírás alapján ennek a tételnek hallatlanul komoly következményei vannak, jelesül: nincs más közbenjáró, mint Jézus Krisztus. „Senki sem mehet az Atyához, csak én általam!” (Jn 14,6) – olvashatjuk Jézustól ezt a súlyos mondatot János

---

51 Ennek lényegét egy mai példával mutatjuk be. A European Society for the Study of Science and Theology társaság, amely természettudósokból és teológusokból áll, 2000-ben Lyonban tartotta a biannuális konferenciáját. Egyik reggel a reformátusok részéről én prédikáltam a Katolikus Egyetem templomában. A lengyel katolikus papbarátom, Zbigniew Liana nem vett úrvacsorát velünk, – mondván –, én nem vagyok felhatalmazva, felszentelve arra, hogy a transzsubstantiatio-t végrehajtsam. Ő még a középkori egyház önkényes tanítását követi, amely egyáltalán nem biblikus. A úrvacsora során egyik amerikai jezsuita csillagász barátom osztotta velem a bort a kehelyből. Ő már értette az ökumené lényegét!

apostolnál. Itt értjük meg, hogy az ember csak a Krisztus igazságába öltöztetve jelenhet meg Isten előtt igaz emberként, méghozzá *kegyelemből hit által*. Nincs más út Istenhez, csakis Krisztus igazságán keresztül. Ebben az egyszerű tényben van a keresztyén gondolkodás modellváltása! A megigazolást tehát nem az emberi előírások szerint kell nézni, hanem Isten irgalmas ítélete felől, mely szerint ő kegyelemből a bűnöst „felöltözteti” mindazzal, amire neki szüksége van ahhoz, hogy az Ő színe elé léphessen. (Ez 16,10) Más szavakkal kifejezve, Isten ezt az igazságot Krisztus érdeméért az embernek tulajdonítja. Itt értjük meg Kálvint is, miért tartotta olyan fontosnak a kegyelemből hit által történő megigazulás még részletesebb kidolgozását, s ezzel Luther tanításának még mélyebb megalapozását. Ezzel őt meg is erősítette. Luthert óriásnak tartotta. Főművében, az Institutio-ban a megigazolást és a megszentelődést szoros összefüggésben tárgyalja. Azon van tehát a hangsúly és az a lényeg, amit Krisztus tett értünk, s mi pedig immár a hit által cselekvő részeseivé váltunk az ő szolgálatának és eggyé váltunk vele az „élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus” ajándéka szerint. (Gal 2,20) Csupán kegyelemből! Tehát a keresztyén élet nem az általunk vélt jócselekedeteken nyugszik, hanem az önmagát odaáldozó Krisztus jótéteményén. Az a Cyprianustól származó és Augustinus által is magasra emelt tétel, mely szerint *extra ecclesiam nulla salus*, nem úgy érvényes, hogy az ember minél több jócselekedettel munkálja az üdvösségét, s ehhez az egyház a papjai révén beleárasztja a kegyelmet,

hanem éppen fordítva, mert a Krisztus egyszeri és tökéletes áldozatának, mint egy magasabb szintű igazságnak alárendeli az emberi törekvést. Azaz, pusztán *kegyelemből hit által* az embert Krisztusban az üdvösségre vezeti. Ezzel nem zárta ki az engedelmes élet jócselekedetekben megnyilvánuló háláját. Másképpen kifejezve, az *extra ecclesiam nulla salus* tétel ezzel nem vesztette el igazságtartalmát, hanem egy magasabb nézőpontból nyerte el a valódi értelmét, mégpedig Krisztus igazsága felől.

Lényegében az valósult meg, amit az első keresztyének is átéltek és megélték a Krisztus jelenlétében. Így az ember élete egy szabadon engedelmes, boldogan hitvalló szeretet-élet lett: a hit élete.⁵² Ez az egyszerű dolog az, ami megváltoztatta az egész világot, s biblikusan új szemléletével az európai embernek az élethez való bátorságát adta vissza. Ez hatással volt a mi magyar népünk történelmére is. Csak utalunk rá, hogy amikor hazánkban minden reménytelennek látszott, országunk három részre szakadt, egyetemünk nem volt, iskolák alig, a technikai színvonal mélypontra esett, valósággal minden reménytelenre fordult, Melius Juhász Péter akkor állt elő az egész nemzetet megújító programjával: „Csináljatok a templomokból iskolákat!” Ennek hatását csak száz-kétszáz évvel később lehetett érezni. Miként a jelenben mi is dolgozunk mint Isten munkatársai a Krisztusban, és nem mindig látjuk munkánk eredményét, de abban a tudatban cselekszünk, hogy majd századokkal később az

---

52 V.ö. Révész Imre: A reformáció, i.m. 5. Révész teljes mondatát korábban idéztük.

be fog épülni egyházunk és népünk történelmi sorsába. A reformáció lényegében tehát egy végeláthatatlan folyamatot indított el, amelyben mi is csupán egy láncszem vagyunk a „szentek közösségének” történetében.

HARMADIK RÉSZ

Mit reformáltak?

Számadást készítve, a reformáció négy nagyobb területet érintett. A reformátorok munkájában legalább is négy terület különíthető el jellegzetesen. Reformálták mindenekelőtt a keresztyén tanokat, aztán az istentiszteleti életet, az egyház-szervezetet és a közéletet. Ezeket vesszük sorra.

I. A tanok reformálása

Az üdvösség középkori felfogása

A középkori egyháznak volt egy nagy tehertétele. Annyira bonyolulttá tette a kijelentés igazságait, hogy azt már alig lehetett követni. A teológia egyre nehezebb gondolatok magyarázására vállalkozott. Leegyszerűsítve a dolgot, a gond főleg azzal kezdődött, hogy Augustinus a kegyelemtanában fölvetett egy könnyűnek látszó, mégis súlyos kérdést: megvan-e bennünk az a képesség, mely által Isten törvényét meg tudjuk tartani és ezáltal önerőnkől elnyerhetjük az üdvösséget. A

válasza ez volt: nincs meg bennünk ez a képesség, ezért Isten kegyelmére szorulunk. Ez a tekintéllyel megfogalmazott vélemény aztán áthatóan beleépült az egyház sákramentumi tanításába, annyira, hogy végül is a kegyelmet maga az egyház közvetíthette csak. Ez a skolasztika virágkorában már általánosan elfogadottá vált. Az Isten igazságát és a bűnbocsánatot tehát csak a kegyelem révén fogadhatja el az ember, ezt a kegyelmet pedig az egyház árasztja bele a hívő emberbe. *Gratia infusa!* Ugyanakkor ebbe az egész teológiai rendszerbe bele volt építve az érdemekről szóló tanítás, szorosán összekapcsolva a kegyelemről szóló tanítással. Mint ahogy Krisztus kiérdemelte számunkra az üdvösséget, az embernek is ki kell érdemelnie az isteni kegyelmet a jócselekedetek által. Azért, mert a megigazulást úgy értették, hogy a bűnös embert igazi emberré az formálja, ha a jócselekedetek révén elnyert kegyelmen felül még az egyház is folyamatosan beleárasztja Isten kegyelmét. Sőt, ez a kegyelem annál bővebben árad, minél több jócselekedete van valakinek. Az egyre szövevényesebb tanításból azt lehetett leszűrni, hogy az ember maga is munkálhatja a saját üdvösségét. Ezt eredményezte a szemipelagiánus szemlélet, melyet a fiatal Luther elfogadott Gabriel Biel nevű professzorától. Mint jó szerzetes, Luther ezért munkálkodott az üdvösségéért oly buzgón az érdemszerzés útján. Az érdemekről szóló tanításnak aztán egész sokasága jelent meg. Így jutottak el odáig, amikor mások üdvösségéért is lehetett jócselekedetet végrehajtani, sőt fizetni is.

Az üdvösség biblikus szemlélete

A római katolikus teológiai rendszert nagyon nehéz átlátni. A Tridenti Zsinat csak tovább fokozta ezt a bonyolultságot. Az üdvösség vonatkozásában inkább azt érdemes észrevennünk: nem kellő súllyal vették figyelembe a Szentírás tanítását, miszerint a bűnös emberre nézve kétféle törvény van érvényben egyidejűleg. Maga Pál adja ezt elénk a Római levélben. Lényege az, hogy az emberben megvan a bűn törvénye, amelyről tudja, hogy nem jó, mégis cselekszi a rosszat a bűn törvénye szerint. Ugyanakkor az apostol itt nem áll meg, hanem mindjárt ráfeleli a megoldást: *„Nincsen immár semmi kárhoztatásuk azoknak, akik a Krisztus Jézusban vannak, akik nem test szerint járnak, hanem Lélek szerint. Mert a Jézus Krisztusban való élet lelki törvénye megszabadított engem a bűn és a halál törvényétől.”* (Róm 8,1-2.) Tehát van egy magasabb törvény, amely a bűn törvényén uralkodik: a Jézus Krisztusban való élet lelki törvénye! Minden emberi erőfeszítés ennek van alárendelve. Ez a lényege, szíve a bibliai antropológiának. A reformátorok ebben az irányban tájékozódtak, mert bibliai alapon ezt tartották elfogadhatónak. Ennek a szemléletnek az eredménye az lett, hogy az üdvösséget illetően az ember sorsát Isten Jézus Krisztusban rendezte el! Ez hatotta át később a predestinációs tanításait is.

A Szentírás mindene fölött

Ami a reformációban végbement, az a Szentírás alapján történt úgy. A Szentírásból indult ki, ezért azt tekintették alapnak, amit aztán a *Sola Scriptura* kifejezéssel foglaltak össze. Maga Luther is használta egyszer a *Sola Scriptura* kifejezést, de nem mint elvet említette, hanem ezzel magyarázta, illetve hívta föl a figyelmet a Szentírás elsőségére. Híres mondata: „Egyedül az Írás ... legyen a királynő! Az Írásnak kell lennie a királynőnek az Istenről és az Isten teremtői akaratáról szóló szóbeli és írott bizonyágtételek között!”⁵³ Kálvin nem használta magát a *Sola Scriptura* kifejezést, de oly erőteljesen és részletesen szólt mellette az *Institutio* I. 7-8-ban, hogy érvelése sok helyütt szinte definitív leírása a *Sola Scriptura* értelmezésének. A 2000-es évek elején David Steinmetz, Észak–Amerika reformációkutató történésze hívta föl a figyelmet arra, hogy a reformátorok a *Sola Scriptura*-t általánosan *Scriptura valde prima* értelmezés szerint gondolták.⁵⁴ Azt mondhatnánk tehát, hogy az *egyedül a Szentírás* szószerinti fordítás helyett a reformátorok esetében a *mindene fölött a Szentírás* értelmezés a helyesebb.⁵⁵ Ez valóban kifejezőbb.

---

53 Michael Welker: *Sola Scriptura? The Authority of the Bible in Pluralistic Environments*. In: *A God So Near. Essays on the Old Testament Theology in Honor of Patrick D. Miller*. Edited by B. A. Strawn and N. R. Bowen, Eisenbrauns, Winona Lake, IN. 2003. 377.

54 Vö. Michael Welker: *Sola Scriptura?*, i.m. 377.

55 A *Scriptura valde prima* kifejezést szó szerint így lehetne magyarra fordítani: *az Írás fölöttébb első, azaz, az Írás mindent megelőz*.

Miért van szükség a Szentírás mindent megelőző jelle-
gének hangsúlyozására? Azért, hogy a teológiai gondolko-
dás ne legyen parttalan értelmi tevékenység. Amikor a re-
formátori hagyomány arról beszél, hogy a Szentírás tanítása
„legendő az üdvösséghez”, akkor azt akarja kiemelni, hogy
sem az egyházi hagyományt nem szabad azzal egyenrangú
kijelentéshorrássá tenni, sem pedig abból önkényesen kira-
gadni valamit és arra építve valamilyen keresztyénségtől
idegen felekezeti csoportosulást létrehozni. Ennek egyenes
következése lett, amit Kálvin hangsúlyozott a legerőseb-
ben: a teológiát csak a teljes Írás összefüggésében szabad
művelni.⁵⁶

A reformátori gondolkodás tudományos rendszere

Az eddigiekből az látszik, főként az előző alcím alatt tár-
gyaltakból, hogy a reformátorok minduntalan keresték azt az
alapot, amelyre építkezve a keresztyén tanítás számos tété-
lét új szemléletük szerint előadhatják. Mivel a Sola Scriptura
kifejezés úgy ment át a köztudatba, mint az egyik legfőbb
reformátori teológiai alapelv, s ezt mi is hangsúlyozzuk, ezért
szorososan mögéje felsorakoztatva itt említjük meg a többi re-
formátori alapelvet is. Itt azonban tisztáznunk kell egy nagyon

56 A római katolikus álláspont szerint a „szent hagyomány” a Biblia folyta-
tása, ezért az kijelentéshorrásnak minősül. Ezt a reformáció egyházai
mindmáig nem fogadták el. Ugyanakkor egyes felekezetek, mint pél-
dál az unitáriusok, vagy a Jehova tanúi és más rajongók módszerével
sem értenek egyet, amikor is a Biblia egy-egy részletét kiragadva épí-
tik fel saját közösségük hitvilágát.

fontos kérdést, amely mostanra kissé elmosódott a protestáns egyházi köztudatban. Általában ugyanis úgy gondolják sokan, hogy a reformátorok bizonyos elvekre építették föl a teológiájukat, melyek a következők: Sola Scriptura, Solus Christus, Sola Gratia és Sola Fides.⁵⁷ Valójában ezeket a kifejezéseket később, az ún. protestáns ortodoxia korszakában, már a felvilágosodás idején vezették be, amikor minden tudományban keresték a rendszert.⁵⁸ Egyébként helyesen! A reformátorok műveiben ugyanis ezek implicit módon határozottan és súlyozottan benne vannak, de nem kategorizálták ezekkel a címekkel a kifejtett biblikus tanításaikat. Összefoglaló és kifejező erejükkel azonban a teológia művelését megkönnyítik, világosabbá és a mondandót átláthatóbbá teszik. A felsorolt négy alapelv nem azt jelenti, hogy ezekre mint valamilyen axiómarendszerre lehetne tekinteni, hiszen a teológiát tudományos értelemben nem lehet axiomatizálni, hanem úgy értelmezendők, mint amik tartalmi és szemléleti szempontból áthatják a reformatori teológiai gondolkodást. Azért is szerencsés ezek ilyenén való felsorolása, mert ezek biblikus alapelvek, szemben a római katolikus teológia skolasztikus filozófiai keretelvével. – A későbbi századokban

---

57 Itt a latin nyelvben szokásos nominativus alakban soroltuk fel az elveket. A Sola Gratia és Sola Fide kifejezést látjuk legtöbbször leírva, sőt ilyen formában rögzült sokakban. Ez azonban az eljárás ablativus vonzat. A Sola Gratia esetében a nominativus és ablativus alak egyforma, a Sola Fides esetében nem.

58 A nagy reformátorok halála után az őket követő nemzedékek arra törekedtek, hogy minél hűebben megőrizzeék a reformatori idők teológiai eredményeit, szemléletét. Ez a fáradozás már a 16. század végén elkezdődött és eltartott bő száz esztendeig. Ezt az időszakaszt szokás a *protestáns ortodoxia* korszakának nevezni.

aztán a protestánsok még további súlypontokat vettek észre, illetően finomítva az addigi rendszerező munkát.⁵⁹ Ezekre most nem térünk ki.

A megigazulás tana félreteszi Aquinói Tamást Arisztotelésszel együtt

Amint korábban már láttuk, az egyház tanainak reformációs folyamatában első helyen kell említeni az ún. *megigazulás tanát*. Ez a reformátorok számára is *articulus stantis et cadentis ecclesiae* volt, azaz olyan alaptétel, amelyen áll vagy bukik az egyház egész tanrendszere. Ez meggyőzte a reformátorokat arról, hogy ha helyesen akarnak eljárni, a tanokat csakis a Szentírás alapján kell megfogalmazniuk. Ez nem kis gondot jelentett számukra, sőt inkább súlyos döntés elé állította őket, ugyanis ott volt előttük a skolasztikára épülő óriási teológiai tanrendszer, amelyet korábban bemutattunk. Arisztotelész minden területen elsőbbséget élvezett: a „Philosophus dicit!” kitétel ismert volt és ijesztő. Mindenre rányomta a bélyegét, még az egzakt tudományok kezdeti szakaszára is, el egészen Newtonig. Aquinói Tamás műve is erre épült. Luther azonban nem ijedt meg. Valóságos dühvel beszélt „A Filozófusról”, és Aquinói Tamást hibáztatta: „Ő a felelős azért, hogy

59 Újabb olvasni lehet arról, hogy a Soli Deo Gloria kifejezést is a reformatori alapelvekhez sorolják. Ez azonban onnan származhat, hogy szokása szerint Kálvin a legtöbb írása, műve végére odairta ezt a dicsőítő mondatot. Egyébként valamennyi reformátor esetében ez az Isten-dicsőítés áthatja mind az írott munkájukat, mind pedig az életük folyását, beleértve a gondolkodásukat is.

most Arisztotelész, minden jámborság rombolója, uralkodik.”⁶⁰ Kálvinnak, aki egy generációval fiatalabb volt, már nem kellett annyit bajlódnia Tamás teológiájával. Ő úgy tekintett arra, mint aminek a sorsa már megpecsételődött, s csak idő kérdése annak szétesése. De a tomista filozófiai rendszert a reformátorok nem a filozófia felől támadták, hanem mint olyan eszmerendszert, amely vakvágányra vitte a teológiát. Aquinói Tamást elsősorban teológiai szempontból igazították helyre, s ennek lettek más vonatkozású következményei is. Azt hangsúlyozták, hogy a természet megismerése igen fontos, de nem azért, hogy elvezessen bennünket Istenhez. Ez az út ki van zárva, és el van zárva az ember előtt. Nem lehet tehát a természeti teológiát *more geometrico* kezelni, s annak következményeként Istenig eljutni, hogy aztán majd a kiindulási helyzet igazságára is maga Isten üsse rá a pecsétet a hit által – amint ez így volt Tamásnál. Ez spekuláció, nem pedig teológia. Kálvin „furfangos gondolkodásnak” tartotta.⁶¹ Aki teológiát akar művelni, az nem tehet mást – hangoztatták a reformátorok –, mint hogy követi a Sola Scriptura elvét. Így Aquinóihoz képest a „kijelentés–teológiát” részesítették előnyben a „természeti teológiával” szemben.⁶² A reformátorok életművének egyik legjelentősebb mozzanata éppen abban volt, hogy részletesen kidolgozták teológiájukat, s

---

60 Idézi Bolyki János: A természettudományok és a teológia II., Theol. Szemle, 1975. 3–4. szám. 74.

61 Institutio III. 22. 9.

62 Vö. John Hesselink megfogalmazása az Encyclopedia of the Reformed Faith, Natural Theology fogalomnál, Kiadó Donald K. McKim, Westminster and John Knox Press, Louisville, KY, 1992.

ezzel félretették Aquinói Tamás középkori teológiáját⁶³, amely filozófiai megalapozottsága révén remélte tudományos hegemóniáját. A reformátorok szemmel láthatóan irtóztak ettől a módszertől, mert ők teológiát akartak művelni biblikus megalapozottsággal, nem pedig a filozófia tekintélyére épülő vallási tanokat, illetve tanításokat kimunkálni.

Euklédész visszaköszön

Amint láttuk, a Sola Scriptura kifejezés Luthertől származik, maga Kálvin nem használta, de a *Scriptura valde prima* szemlélet szerint mint *szabályozó elvet* követte.⁶⁴ Másképpen kifejezve, *igazodási* vagy *viszonyítási pontot* jelentett számára a teológia művelésében.⁶⁵ Ebben sokan a tekintélyelv megmaradását látják még ma is.⁶⁶ Nehogy félreértés áldozataivá váljunk, ezért nézzük meg, mit is jelent ez pontosan. Először azt figyelhetjük meg, hogy Kálvin többször említi a matematikát.⁶⁷ Az is érdekes, hogy Luther is gyakran érvelt a

---

63 Kálvin röviden, de kemény szavakat használva utasítja el Aquinói Tamás teológiai gondolatait a kegyelemből való kiválasztásról: „...Tamásnak agyafúrt okoskodását visszaverhetjük.” (Institutio III. 22,9; régi fordítás!)

64 Vö. Institutio I. 6.3.

65 Ez az egész problémakör részletesen kifejtve megtalálható Gaál Botond: A „Sola Scriptura” teológiai szabályozó elv című tanulmányban. In: Gaál Botond: Kálvin ébresztése, i.m. 27–42.

66 Vö. Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 163.

67 A magyar fordítások „számtani tudományt” említenek, de az Institutio eredeti latin szövegében a matematika szó szerepel. Vö. Institutio, 1569. évi genfi kiadás.

matematika segítségével. Ők vajon honnan ismerhették ezt a tudományt? Feltételezhetjük, hogy Euklidésznek az *Elemek* című műve lehet a háttérben. Érdeemes újból emlékeztetbe idézni, hogy a 15. században először készítették el annak latin kiadását az arab fordítások, valamint a hevenyészett latin fordítások és a reneszánsz idején megtalált görög szövegek alapján, s nem sokkal később szaporodtak a nemzeti nyelvű kiadások is. Az első latin és görög kiadásokat mind Luther, mind pedig Kálvin ismerhette, hiszen azok a tudósok között széles körben ismertek és elfogadottak voltak.⁶⁸ Ez a mű axiomatikus felépítésénél fogva egyértelmű fölhívás arra, hogy a tudományokat csak kellő megalapozottsággal, úgyszólván „fegyelmezetten” szabad művelni, azaz tisztázni kell mindjárt az elején a kiindulásul szolgáló elveket. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ez a tudományos követelmény Luthernél is és Kálvinnál is komoly szerepet játszott a Szentírás mértékadó jellegének rögzítésekor. Ez a tény nem azonos a középkori tekintélyelv problematikájával, mert igazából a Biblia szövegét mint az üdvösséghez elegendő isteni kijelentést még az egyházatyák rögzítették a 4. században. Ezt nem emberi alkotásnak tekintették, hanem Isten által inspirált műnek. Sőt, csak ezt tekintették kijelentésnek, s ezért ruházták fel mind az egyházatyák, mind pedig bő ezer évvel később a reformátorok is abszolút tekintéllyel. De ez nem azonos az

---

68 Az első latin nyelvű kiadás Velencében látott napvilágot 1482-ben, s ezt követően szaporodtak a kiadások. 1533-ban már görögül is kiadták Euklidész: *Elemek* című munkáját Baselben. Erre Kálvin biztosan felfigyelt, mert a kornak nagy eseménye volt. Vö. Euklidész: *Elemek*. Ford.: Mayer Gyula. Gondolat, Budapest, 1983. 507.

arisztotelészi és tomista tekintélyelvvel, mivel ez utóbbiak az emberi értelem alkotásai. – Visszatérve röviden az euklideszi gondolatokhoz, már a 15. században és még inkább a 16. században megindult a matematika fejlődése, s az akkori nagy matematikusok jól ismerték Euklidészt, műveikben tárgyalták is. A tudományok művelése terén ezt a módszert természetesen gondolták más területek művelői is.⁶⁹ Ami még érdekes ebből a korból, az az, hogy a nagy tudósok legtöbbször ekkor orvos, matematikus, fizikus és csillagász volt, gyakran több területnek az ismerője, Kálvin pedig pontosan ezeket a tudományterületeket említi.⁷⁰

A teológia fegyelmezett művelése a Szentírás alapján

Érdekes dolog, amire fölfigyelhetünk, hogy Kálvin az Institutióban jó néhányszor föl hívja a figyelmet Arisztotelészre és mint hasznos olvasnivalót ajánlja.⁷¹ Később azonban egyértelművé teszi, hogy „*nem Arisztotelész, hanem a Szentlélek tanított meg minket arra, hogy ...*”.⁷² Kálvint az érdekelte, hogy a teljes Írás összefüggésében mi az értelme Isten kijelentésének. Ezt tartotta tudománynak, amelyben így

---

69 A következő században élt Spinóza például axiómatikus felépítésű etikát írt.

70 Elegendő csak Regiomontanus, Leonardo, Chucet, Cardano, Vesalius és Galenus nevét említeni. Amikor Kolumbusz Kristóf fölfedezte Amerikát, Regiomontanus matematikai számításai alapján indult el „Indiát” megkeresni.

71 Vö. Institutio I. 8. 1.

72 Institutio IV. 17. 26.

gyönyörködik: „Csodálatos megerősítés származik abból, ha mélyrehatóan megvizsgáljuk, milyen szabályos rendszerben jelenik meg abban az isteni bölcsesség, hogy tanítása mennyire mennyei, és semmi evilági íze nincsen, hogy milyen nagyszerű egységben áll minden rész egymással. Mindezek együttesen szolgálják a Szentírás méltóságát!”⁷³ Az tehát egyértelmű, hogy Kálvin a teológia művelését a Szentírásra alapozza, méghozzá a teljes Írás összefüggésében vizsgál mindent. De más is kiderül az ő szemléletéből. Ha ugyanis a Biblia Isten kijelentése, *revelatio*-ja, azaz a lepel elvétele, leleplezés, kinyilatkoztatás, akkor azt úgy kell érteni, hogy amikor Isten valamit tudunkra ad és azt mi megismerjük, akkor azzal együtt és azzal egy időben újabb isteni titkokat tár elénk. Másképpen fogalmazva, a bibliai kijelentés világa egy olyan világ, amely fölfelé nyitott. Ha a teológiát Arisztotelész felől néznénk, azaz a filozófia logikája szerint, akkor zárt rendszert képezne, mert az emberi értelem véges számú logikai lépés után megállapíthatná az isteni kijelentés igazságtartalmát. Méghozzá véges idő alatt! Mivel azonban a Szentlélek ereje segítségével a kijelentés végtelenül nyitottá válik a hitben, az erre épülő keresztyén teológia is „fölfelé nyitott”. Kálvin így szemlélte a keresztyén gondolkodást, s ezzel egy zárt világot nyitott föl. Ez a tudományos nyitottság mint szemlélet tulajdonképpen az ő legnagyobb hozzájárulása az egzakt tudományok fejlődéséhez. Simonyi Károly természettudós ennek a kultúrtörténeti jelentőségét veszi észre, amikor így fogalmaz: „A reformáció ..., rádöbbsenti az

---

73 Institutio I. 8. 1.

embereket arra, hogy a hit kérdéseiről is, beleértve a tekintély kérdését, vitatkozni lehet; a reformáció eredményessége éppen azt mutatta meg, hogy ezen a téren másnak is lehet igazza, nem csak az igazság eddigi egyetlen letéteményeseként tisztelt Egyháznak.⁷⁴ A mi magyar reformátoraink műveiből, gondolkodásukból is ez a nyitottság sugárzik, különösen is Meliusnál tapasztalható. Nyitottak voltak a tudományra, az erkölcsre, a művészetekre, általában a nyugati népek kultúrájára, s hozták haza és „szórták gazdagon a szellemi kincseket”⁷⁵. Ezért nem véletlen, hogy Magyarországon az első természettudósok, beleértve a matematika művelőit is, mind kálvinista papok voltak.⁷⁶

A sákramentumok akkor is és most is!?

Csupán röviden érintünk egy igen szerteágazó és döntő témát, amely áthidalhatatlanná tette a reformáció egyházai és a római egyház közötti tanbeli megegyezést. A reformátorok ugyanis éppen a Sola Scriptura alapján egyöntetűen arra

---

74 Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 163. Simonyi Károly itt eltévesztette a dolgot, mert a tekintélyek félre tételét pozitív eredménynek veszi, de a Bibliát mégis megmaradt tekintélynek gondolja. Ez félreértés, mert a Biblia csupán egy „fölfelé végtelenül nyitott” alapul szolgál a teológia tudományának fegyelmezett műveléséhez. Ez volt a reformátorok szándéka is.

75 Emléktábla a Debreceni Kollégium belső udvarán, az ORANDO ET LABORANDO jelmondat alatti földszinti részen.

76 Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 146.

az álláspontra helyezkedtek, hogy csak azokat lehet elfogadni sákramentumnak, amelyeket maga Jézus Krisztus rendelt. Így két sákramentum maradt: a keresztség és az úrvacsora. A többit, a bűnbocsánatot, a papszentelést, az utolsó kenetet (ma betegek kenetére változott), a bérmálást, az oltári szentséget emberi rendelésnek minősítették. Válaszul a Tridenti Zsinat megerősítette a hét szentséget. Ez a nézeteltérés mindmáig fennáll. A 20. századi ökumenikus párbeszédnek sem tudták oldani ezt a feszültséget.

A keresztség tekintetében a vita a katolikus *ex opere operato* felfogás körül zajlott, mely szerint a keresztség olyan szent cselekmény, amelynek – az abban részesülőktől függetlenül – bűnt eltörő jellege van. A protestánsok a keresztség sákramentumában az Isten kegyelmi szövetségébe való befogadást hangsúlyozták, s ezen az állásponton vannak ma is, hiszen a teljes Szentírás összefüggéséből ez derül ki. Az úrvacsora sákramentuma még bonyolultabb vitát eredményezett, mivel a transsubstantiatio (átlényegítés) révén az egyház által felszentelt pap az úrvacsorai jegyeket átlényegíti Krisztus valóságos testévé és vérévé, s a hívő ember ez által egyesül Krisztussal. E tantétel szerint az úrvacsorában a teljes Krisztus van jelen a pap konzekrációja által. Ezt a reformátorok nem tudták elfogadni, és az úrvacsorában a Szentlélek által jelenlévő Krisztussal való egyesülést tanították. A lutheri reformáció képviselői ettől kissé eltérő álláspontra helyezkedtek, de a katolikus átlényegülés tanítását ők is elfogadhatatlannak ítélték. Az úrvacsorával kapcsolatos vita a későbbiek során ennél sokkal bonyolultabbá vált, egyre

mélyült a szakadék. A római tanítás ma is nehezen érthető a filozofikus megfogalmazása miatt, ezért ennek részleteibe nem megyünk bele. Jelenleg úgy tűnik, mintha az álláspontok megmerevedtek volna, néha mintha egymástól való távolodás volna tapasztalható. Ez lett az egyik legfájóbb pontja a keresztyénségnek, ugyanis éppen ott, ahol „egy asztalhoz” kellene leülniük, ezt nem teszik. A transsubstantiatio (átlényegítés) dogmája a keresztyénséget – a külső szemlélő nézőpontjából is – egyre inkább közelíti az intézményesített vallási jelleghez, a protestantizmus pedig ugyanakkor ragaszkodik a sákramentumok biblikus értelmezéséhez. Ez két ellentétes irányú felfogás, illetve két különböző szemlélet, amelyeket aligha lehet összebékíteni. Ezért úgy tűnik, hogy a megbékélést nem maguk az egyházak, hanem a híveik fogják megoldani a hitük lelkiismereti döntésével.

A teremtett mindenség új szemlélete

Igen jelentős tényező a reformátorok gondolkodásában, amely kiemelten nagy hatást gyakorolt koruk valamennyi gondolkodójára, az Isten és a teremtett világ közötti kapcsolat kérdése volt. Amint láttuk a Firenzei Akadémia esetében, a skolasztika természeti teológiájával ezt nem lehetett többé elintézettnek tekinteni. A tudományok nem arra valók, hogy azokat hitigazságok bizonyosságának eldöntésére használjuk, a hitet pedig nem lehet a tudományművelés szabályozó elvének tekinteni. Ezért a reformátorok elsősorban az

egyházatyák teológiáján tájékozódtak, s az egész középkori skolasztika mögé visszanyúlva az ókorban keresték azokat a szálakat, amelyek összeköthetők voltak az újkori, biblikus ihletésű teológiai gondolatokkal. Visszamentek egészen Augustinusig és a nagy ökumenikus zsinatokig, olykor még korábbi időkre is. Az egyházatyák tanításait figyelembe vették, de tőlük sem fogadtak el mindent kritikátlanul. Helyette újból végiggondolták, és rendszerezett formában előadták a keresztyénség szinte valamennyi kardinális tételét, s ennek során tárultak fel mindazok az ismeretek, amelyek aztán sokféle formában és számos területen az európai ember gondolkodását megváltoztatták, illetve életét meghatározták. A nézeteltérés jobbára abból adódott, hogy a katolikus fél számára az Aquinói Tamás által kidolgozott arisztotelianus természetszemlélet volt a mérvadó, mely szerint a tudományos igazságokat is az egyház hite szerint lehet és kell igazságnak elfogadni. Ezért a megkövesedett régi gondolkodást nem volt szabad megbolygatni például kísérletekkel (Galilei), vagy olyan gondolatokra jutni, amelyek ellentétben voltak az egyház tanításával. A reformátorok viszont éppen az ellenkezőjét vallották, jelesül azt, hogy az emberi értelem a teremtett világhoz tartozik és így eszközül szolgálhat Isten teremtői művének jobb megismerésében. Talán a legjobb példa erre Kepler és Newton esete. Mindketten protestánsok voltak. Kepler egyenesen leírta a matematika segítségével a bolygómozgást, s ezáltal félretette az egyház által tanított geocentrikus világképet. Newtont pedig már egyáltalán nem érdekelte az, hogy bármelyik korábbi tekintély milyen

filozófiai véleményt képviselt, mert ő a teremtett valóságra vonatkozó törvényeket akarta megállapítani. Nyilván neki volt igaza. Hazánkban a sárospataki Simándi István, valamint a debreceni Maróthi György és Hatvani István már egyértelműen ez utóbbi szemlélet mellett álltak ki.

II. Az istentisztelet reformálása

A középkor istentisztelete lényegében a mise volt, amely fokról fokra alakult, formálódott, bővült. A folyamat részleteire nem térünk ki, de a vallástörténeti háttér vázlatos bemutatásától nem tekinthetünk el. Ugyanis – amint korábban már jeleztük – a keresztyénség bőven használ vallási elemeket. Amint az ószövetségi istentisztelet központi cselekménye az áldozat⁷⁷ volt, az újszövetségi kor istentisztelete ezt magasabb összefüggésbe emelte, mert a Főpap⁷⁸ maga áldozta oda magát az ember üdvösségéért. Az első keresztyének

---

77 Az ószövetségi áldozat istentiszteleti értelme más vallásoktól merőben eltérő módon nem az „istenek kiengesztelése”, még monoteista értelemben véve sem, hanem az áldozat bemutatásában magának Istennek a cselekvését kell észrevennünk, nem pedig az emberi szándékot. Ezt általában a vallástörténet mellőzi, de a dolog mélyén ez van, ugyanis minden ószövetségi áldozat egy távolabbi cél felé mutat, a Krisztusban majdan bekövetkező tökéletes áldozat ígéréteinek biztos bekövetkezésére.

78 Az ószövetségi kultuszban a papi cselekmények fokozatosan konvergálnak egyetlen esemény felé, amikor is Krisztus egyszeri és tökéletes áldozatával beteljesedik, s így érvényét veszíti minden korábbi papi cselekmény. Ezért nevezi a keresztyénség Krisztust egyetlen Főpapnak, kinek révén a korábbi vallási cselekmények immár szükségtelenné válnak.

istentisztelete a Jézus Krisztus áldozatára, egyszeri és tökéletes váltságművére épülő közösségi alkalom volt. Ezért egyszerűbben fogalmazva: a Krisztussal és az egymással való találkozás örömteli eseménye. Tartalmát tekintve nem több! Az ószövetségi nép vallási életéből ismert vallási elemek, úgymint a szent hely, a szent idő, szent személyek és szent cselekmények jelentősége elhalványult, immár „árnyékká” váltak, azaz Krisztus egyszeri és tökéletes áldozata révén elvesztették jelentőségüket. „Mindezek csak árnyéakai az eljövendőnek, de az igazi valóság a Krisztus” – magyarázza Pál apostol. (Kol 2,17) A zsidók még úgy tanulták, hogy Istent Jeruzsálemben kell imádni, a templom „szent helyén”. De éppen Jézus magyarázza meg nekik, hogy „eljön az óra”, amikor ez nem így lesz. (Jn 4,22) Amit a vallástörténetből kultusként ismerünk, az az újszövetségi nép életében már nem bír valósággal. Helyette egyszerűen csak a Krisztus-követés marad, amikor is „Istent lélekben és igazságban kell imádni”. (Jn 4,23) Mindezeknek az alanya maga Jézus Krisztus, aki már „minden értelmet felülhaladó módon” jelen van közöttük. (Fil 5,7) Tehát mind az Ószövetségben, mind pedig az Újszövetségben nem az ember cselekszik, hanem maga az élő Isten. Az ószövetségi események még csak jelzik azt, ami Krisztusban be fog teljesülni titokzatos módon, azaz Krisztus által a vallásos élet kultuszi formái elvesztik korábbi értelmüket és valóságukat. Krisztus feltámadt és él! Ez volt a keresztyén élet központja, a hit alapja. Ez Isten cselekvésének titka! Ezért van az, hogy a keresztyén hitnek ténylegesen nem volt és nincs is semmi eszmetörténeti előzménye sem

a görög–római tudományban, sem a zsidó képzetek között, mégis mindenképp volt valamilyen életet formáló, reményteljes üzenete. Ezért terjedt a keresztyénség olyan gyorsan. Hogy miképpen volt jelen a feltámadott és mennybement Úr az övével, az ebben kialakult véleménykülönbség és helyenként eltérő gondolkodásmód lett az alapja sok-sok későbbi vitának. A keresztyén közösségek aztán a történelmi okok miatt gyülekezetekké kezdtek formálódni, a gyülekezetek számára pedig jó rendet kellett kialakítani. Ennek a folyamatnak lett az eredménye az egyház, amelynek keretein belül, ha más formában is, de csakhamar előjöttek a vallási elemek, amelyek külső szemmel nézve ismét vallássá formálták a keresztyén tudatvilágot. Ez már a 3. században elkezdődött. Voltak benne ószövetségi elemek, apostoli szokások és új motívumok is. Mindezek leírhatatlan gazdagságban és széles kínálatban jelentek meg. A 4. századtól kezdve fokozatosan és jellegetesen formálódtak az istentisztelet részei, s elkülönültek egymástól az egyes liturgiai elemek. Példaként véve a római keresztyének istentiszteletét, annak majdnem a végén hangzott el az *ite missa est*⁷⁹ elbocsátási formula, amelyből ered a mise elnevezés is. Az idők során aztán még további elemekkel és egyedi értelmezésekkel bővült a liturgia. Ismét csak kiragadott példát hozva, a 9. századtól kezdve alakult ki fokozatosan az a tanítás, mely szerint amikor a pap a szentetési ígéket olvassa, a kenyér és a bor átváltozik Krisztus

---

79 Ezeket a latin szavakat ünnepélyes formában kell elképzelni, valahogyan így: menjetek, ime, elbocsátunk benneteket! (Az *eo menni* szóból és a *mitto* küldeni szóból származnak.)

testévé és vérévé. Ez lett a miseáldozat alapja, amely lassanként az istentisztelet központi elemévé vált. Kialakult a hozzá szükséges tan is, a *transsubstantiatio*, amelyet aztán 1215-től az egyház a dogmái közé emelt. Ekkor még latinul folyt a mise. Minden részlete aprólékosan ki volt dolgozva, szinte tükrözte a bő ezer esztendő sok-sok vallási szokását, képzetvilágát. A reformátorok ebbe születtek bele és ezt ismerték meg fiatalon, s ez lett számukra egy olyan vallási kifejezésforma, amelynek később a megváltoztatását, újraértelmezését szükségesnek tartották.

Ami az istentisztelet reformját illeti, három fő területen történt radikális változás. Az igehirdetés (beleértve a prédikációt és az úrvacsorát) került az istentisztelet középpontjába, visszahozták a gyülekezeti éneklést és a liturgiában bevezették a nemzeti nyelvet.

Az istentisztelet központi eleme az igehirdetés

A Szentírás mindenek elé helyezése arra indította a reformátorokat, hogy az igehirdetést tegyék az istentisztelet középpontjába. Jézus is ezt tette, akár a Mt 4,16–17-et nézzük, akár a klasszikus zsinagógai jelenetet a Lk 4,16–17kk versek szerint. Jézus is magyarázta az isteni üzenetet. De következett ez a hitből való megigazulás tanításából is, amikor a Szentíráshoz igazodva vallották a Róm 10,17 szerint: „a hit hallásból van, a hallás pedig Isten igéje által”. A reformáció hívei úgy fogták föl, hogy bár az Ige olvasása rendkívül fontos,

mégsem elegendő csupán olvasni az igét, hanem azt magyarázni és hallgatni is kell, hogy az értelmünk által mélyebben fölfoghassuk Isten üzenetét. Ehhez járult a látható ige kiszolgáltatása, amelynek mélységét éppen Jézus magyarázza a legérzékletesebben egy teljes metaforikus képpel: „ez az én testem”. (1Kor 11,24) A szószék és az úrasztala ezért került a templom középpontjába, elválaszthatatlanul egymástól.

Erőteljesen kiemeltük az első keresztyén gyülekezetek istentiszteleti gyakorlatát. Vajon mit és mennyit lehet ebből átmenteni? Az idői távolság miatt – úgy tűnik – csupán példaként, vagy elviekben követendő mintaként szolgálhatnak számunkra. Ez helyes is. Az őskeresztyének istentiszteletének a lényege az volt, hogy Krisztus jelenlétének örvendeztek. Nem sokat tudunk róla, talán még liturgiájáról sem beszélhetünk; éneklés, imádkozás és a kenyér megtörése, amit följegyeztek róla. Így élték meg az örömeiket. Ez fejlődött később gazdag tartalmú misévé. A reformátorok korához érkezve, közülük különösen Kálvin hangsúlyozta az *unio mystica cum Christo* gondolatát, amely jellegzetesen kifejezi a helvét irányú reformáció felfogását az istentiszteletről általában, de különösen is az úrvacsoráról. Az egyetemes keresztyénségre gondolva, valamennyi felekezet úrvacsora-értelmezésének az a központi kérdése, hogy miként van jelen a feltámadott és mennybement Krisztus az övéivel. Minden felekezet Krisztus valóságos jelenlétét vallja, de a magyarázatok gyakran eltérnek egymástól. Igazából e tanítások mentén különülnek el a nagyobb felekezetek. A református felfogás egyik leginkább találó megfogalmazása Tompa Mihály lelkész-költő

egyik énekversében van: „Midőn a kegyelem asztalához lépünk, Jövel, maradj mivélünk!”⁸⁰ A kegyelem tehát Krisztus ajándéka, a vele való találkozás lényege. Ezt nyújtja, kimondottan ő maga, azaz, az úrvacsorában Ő cselekszik. Amikor ugyanis az úrvacsorai jegyeket vesszük a lelkipásztor vagy presbiter kezéből, az ő személyük szinte teljesen a háttérbe szorul, „árnyékká lesz” (Kol 2,17) a páli megfogalmazás szerint, és/mert azokat úgy vesszük magunkhoz, mintha maga a jelenlévő Úr Krisztus saját kezéből fogadnánk. Így válunk eggyé vele, ez maga az *unio mystica cum Christo* aktusa a Szentlélek ereje által. Ez jelenti a *Krisztussal való titokzatos egyesülést!* Nem a saját vallásos élményünk ez, nem is valami fellelkesült állapot, pláne nem eksztázis, hanem az ember önmagára találása a Krisztus által. Még sarkosabban kifejezve és kölcsönként kifejezést használva, nem a pap által véghezvitt transzsubstantiációról van itt szó, tehát nem a kenyér és a bor lényegül át, hanem Krisztus Lelke által bennünk megy végbe egyfajta *transzsubstantiatio*, s így „lényegülünk át” mi magunk Krisztus testévé és válunk a „szentek közösségévé”. Ez a Krisztussal való titokzatos egyesülés értelme. Ezért hangsúlyozta és kötötte össze Kálvin a megigazulást és a megszentelődést, s így válik érthetőbbé, illetve valósul meg az emberben az ünnepi istentisztelet és a hétköznapi istentisztelet egysége.

Ez önmagában véve még nem jelent új vallást kultúrtörténeti és vallás-fenomenológiai értelemben. Ha megfigyeljük, a misének nincs folytatása a reformáció istentiszteletében.

---

80 Református énekeskönyv 442. éneke.

Részben azért, mert sokkal egyszerűbb liturgiát vezettek be, követve a biblikus szempontokat, másrészt pedig azért, mert másként fogták fel az istentisztelet lényegét. Szabadulni akartak a misének a vallások világából átvett, bibliai szempontból nem indokolt, sőt olykor téves elemeitől. Alapvető álláspontjuk volt, hogy az istentisztelet nem csupán a liturgiát vezető pap cselekménye, hanem az egész gyülekezet aktív részvétele. A reformátorok nem vezettek be egységes istentiszteleti liturgiát, hanem ebben szabadságot adtak a különböző nemzeti hagyományoknak, a helyi lehetőségeknek. Csak egy dolog volt fontos számukra: az istentisztelet középpontjában Isten igéje álljon. Itt nagyon hangsúlyozták a Szentírás elsőbbségét, a vallásos babonáságtól pedig iszonyodtak. Nagyon vigyáztak arra, hogy a bálványimádás tévelygésének közelébe se kerüljenek. A formát illetően Luther is a szabadság mellett volt, Kálvin is és a többi reformátor is. Egy dologban egységesen megegyeztek, hogy a római katolikus transsubstantiatio tanítását nem fogadják el, ezért istentiszteleti gyakorlatát sem folytatják. „Kálvin a mise áldozat-karakterével szemben az istentisztelet igehirdetés-karakterét engedte érvényesülni, hogy helyreálljon a hallható és a látható ige (igehirdetés és úrvacsora) egyensúlya. Ezért a prédikációt állandó istentiszteleti elemmé tette.” – hangsúlyozza Fekete Károly.⁸¹ Ez általában igaznak bizonyul a többi reformátor esetében is, de mindig azzal a biztos szándékkal,

---

81 Fekete Károly: Az istentisztelet egyszerűsége a kálvinista templomban. Debreceni Szemle, XVII. évf. 2009/3-4. sz. 378. E tanulmányban a szerző részletesen bemutatja a reformátori kor istentiszteleti felfogását, új liturgiai hangsúlyait, különös tekintettel Kálvinra.

hogy az úrvacsorát és az igehirdetést egymástól elválasztani nem szabad. Ami az ő istentiszteleti elképzelésüket illeti, a formai szabadság megengedése mellett egyetlen kötöttséget tartottak szem előtt, amelyet egy Kálvintól vett idézettel lehet legtömörebben kifejezni: *„Bizony csak az egy Isten tisztelését s egyszerű igazságát akarjuk uralomra juttatni az egyházban.”*⁸²

A reformáció hívei szerte a világon egy olyan istentiszteletet vezettek be, amelynek sokkal egyszerűbb lett a liturgiája és a gyülekezet cselekvő részvételére volt alapozva. Igazából a protestánsok számára az istentisztelet a gyülekezeti lét kifejeződése, nem pedig egy felülről előírt tan szerinti vallásos papi cselekmény alkalma. Az istentisztelet középpontjába az Isten Igéje került, s ez azt jelenti, hogy az igehirdetés, akár a hallható, akár a látható ige formájában, valamennyi jelenlévő gyülekezeti tag aktív részvételét igényli. Egyszerűbben kifejezve, az istentiszteletben az történik, ami az egyes hívő ember és Isten között zajlik az Ige megszólítása által. Az istentisztelet tehát nem a vallásos emberek összejövetele, nem valami vallási hittudat kifejeződése, nem is népjavító alkalom, nem az egyén önmegvalósító szándékának megélése, nem egy szép szónoklatban való gyönyörködés, nem ereklyék vagy egyéb tárgyak tisztelete, nem is a szentekhez való imádkozás közbenjáró cselekménye, hanem az „Istent lélekben és igazságban imádók” közösségi alkalma, a

---

82 Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről* (1543). Fordította: Ceglédi Sándor. Második kiadás. PRTA. Pápai Eperfa Könyvek 14. Pápa 2005. 93.

Krisztust hitben és értelemben követő gyülekezet ünnepi eseménye. Egy ilyen gyülekezeti közösség képes arra, hogy a lélegzetvétel természetességével törekedjék Isten üzenetének befogadására. A hívő ember ezáltal lelki táplálékot szeretne kapni az intelligens élet gyarapítására az adott kor színvonalán. A keresztyén magatartás azt jelenti, hogy az Ige üzenete révén a Krisztus titkát még jobban és még tisztábban szeretné felfogni, megérteni, élete és gondolkodása részévé tenni. Amikor ez történik, akkor látszik jól, hogy az ünnepi istentisztelet és az élet istentisztelete mennyire elválaszthatatlanul összeforrt a keresztyén szemléletben. Ezt a Krisztus-követő ember nem magának tulajdonítja, hanem az isteni kegyelem beteljesülésének saját életében.

A gyülekezeti éneklés

A 16. századi mise szertartása igen sok elemet tartalmazott. A gyülekezet alig vett részt a liturgiában. Az éneklés is már réges-régen csak a papokra volt bízva. Valószínűnek látszik, hogy az első keresztyének is énekeltek zsoltárokat, Pál is buzdítja őket éneklésre (Ef 5,19; Kol 3,16). A 2. századtól kezdve ez gazdagodott zenekísérettel, már a görögök hárfája és fuvalója is megjelenik az istentiszteleten. Augustinustól tudjuk, hogy a nyugati egyházban, talán éppen a keleti egyházfél mintájára, Ambrosius milánói püspök vezette be általánosan a gyülekezeti éneklést.⁸³ Mivel ez nem volt kellően

---

83 Augustinus: Vallomások 9:6

szabályozva, sok dallamot a világi énekkultúrából vettek át, s ez az idők során sok panaszra adott okot. I. Gergely pápa a 6. század végén ezért megszüntette a gyülekezeti éneklést, s ettől kezdve az istentiszteleti éneklést is a papoknak kellett végezniük. Ekkor alakult ki az ún. gregorián ének, amely sajátos ametrikus módozatával általános gyakorlattá vált a papok templomi előadásában. Az európai zenetörténetnek ez sajátos korszakát képezi egészen a reformációig. A reformáció aztán visszahozta a liturgiába a gyülekezeti éneklést, még hozzá nemzeti nyelven, s ez komoly pezsdülést jelentett az istentiszteleti élet számára.

Összességében nézve, a reformátorok abban megegyeztek, hogy a középkori egyház istentiszteleti liturgiája gyökeres változtatásra szorul, de a részleteket illetően már lényeges eltérések mutatkoztak közöttük. Zwingli még Kálvinnál is radikálisabb volt, Luther azonban bizonyos dolgokban engedékenyebbnek bizonyult. Például meghagyta az oltárképet. A zenei felfogása is különbözött a többi reformátorétól, neki volt igaza. Szorgalmazta a gyülekezeti éneklést, ugyanakkor meghagyta a kóruséneklést is, de a kettőt egészséges egyensúlyban tartotta. Ő maga nagyon szép énekeket szerzett, amelyek mind a mai napig használatban vannak az evangélikus és a református istentiszteleten. Zwinglinek és Kálvinnak az egyházi zenével kapcsolatos kezdeti radikalizmusa viszont nem bizonyult helyesnek, ezért az utókor másképpen fogta föl a kérdést és sokkal helyesebb utat-módot keresve alakította az egyházi zenét. – Egy gondolat erejéig itt térünk ki az istentisztelet kapcsán a kálvini szemléletre,

amely mindenben törekedett az egyszerűsége, még hozzá azzal az elgondolással, hogy az istentisztelet minden eleme, így az éneklés is az igehirdetést, az isteni üzenet minél gazdagabb közlését szolgálja. Kálvin úgy élte az életét, hogy mindenben az Isten dicsőségét látta és kereste, ezért írta oda valamennyi írása, műve végére: Soli Deo Gloria! Amikor az istentisztelet reformálásáról beszélünk, akkor érdemes idézni az ő Istent dicsőítő tiszta lelkesedését, mely bizonytalán ott volt a többi reformátor lelkében is: „Hirdetjük Isten dicsőségét nagyszerűbben, mint azelőtt szokták hirdetni; komolyan nekiláttunk, hogy mindazon tökély, miben Isten dicsősége tündöklik: ismertebb legyen. Oly ékesszólással magasztaljuk irántunk való jótéteményeit, aminővel csak tudjuk. Ebből az emberek felbuzdulnak fenségé tiszteletére, az Ő nagyságához méltó tisztelet megadására, igaz lelki hálára, dicsérete közös vallására. Ebből lelkükben támad Istenbe vetett hit, ami aztán imádságot hoz létre.”⁸⁴ Az énekekben elmondott imádság erősítette az Isten előtt „lélekben és igazságban” megálló ember hitét, ugyanakkor a gyülekezetnek a „szentek közösségévé” formálódását is.

A gyülekezeti énekeink kapcsán még egy nagyon fontos dolgot kell megemlítenünk. Amikor látjuk az énekeskönyvünkben a 150 zsoltárt Szenci Molnár Albert szövegével, valamint a 16. és 17. századi szép énekeinket, s ezeket mindmáig énekeljük, feltétlenül gondolnunk kell arra, hogy ilyenkor hitvalló eleinkkel is „társalkodunk”, a jelenünk pedig

---

84 Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről* (1543). i.m. 40-41.

összekapcsolódik a hitvalló múlttal. Ugyanis annak a kornak a tiszta hitvilága, a reformált gyülekezet istenfélő magatartása és a századokkal korábban népet-nemzetet megtartó kiválasztottságtudata jórészt ezekben az énekekben maradt meg hitelesen. Csodálatosan és tömören megfogalmazott dogmatikai igazságok sugároznak belőlük szép énekversek formájában. Úgyszólván, a múlt igehirdetési szólnak hozánk a mindenkori jelenünkben. Ezért a reformátori korból származó énekeink a jövő iránti lelkiismereti felelősségünket is erősítik.

A nemzeti nyelv

Keveset szóltunk eddig a nemzeti nyelv jelentőségéről, pedig a reformációval kezdődően lehet komolyabban beszélni a nemzetállamok fokozatos európai kialakulásáról is. A közösségformálás és a nemzeti kultúra szempontjából mindhárom tényezőnek, tehát az igehirdetésnek, a gyülekezeti éneklésnek és az anyanyelv használatának felbecsülhetetlen jelentősége lett. Nálunk magyar nyelven szólalt meg Isten igéje, a hívek anyanyelvükön mondtak dicsőítő és hálaadó imádságokat, magyar nyelven énekelték a zsoltárokat, magyar nyelven tanítottak a gyülekezetek által alapított iskolákban. Így a magyar nyelv lett a szellemi fejlődés letéteményese, a teremtő magyar gondolatok forrása, s mivel a reformáció iskoláiban ezáltal a nyelvet művelték, abból irodalom lett. Ezért van az, hogy a magyar irodalom legjobbjainak

többségét a reformált egyházak adták a nemzeti kultúránknak. A mi viszontagságos történelmünkben a magyar nyelv ápolása, művelése egyúttal nemzetet megtartó és összetartó tényezővé vált.

III. Az egyházszerkezet reformálása

Ezt a témát a végén érdemes kezdeni. Ugyanis nap mint nap látjuk a római vagy ortodox egyházak vezető főpapjainak vonulását, a díszes öltözeteket, a füstölők lengetését, a barkaszentelési szertartásokat, vagy éppen vízkeresztkor a Duna vizének ihatóvá tételét. A külső szemlélő a vallási pompát látja ezekben a magas rangú személyekben. A vatikáni képek ráadásul egy hatalmas és gazdag egyházat sejtetnek. Az emberek sokaságán valamilyen csodálat vesz erőt, amikor a rengeteg aranyeszközt látja a vallási cselekmények közepette, vagy a püspöki süvegeken. Kíváncsian kérdezheti bárki: mit szól ilyenkor egy evangélikus vagy református ember? A vallásos intézmény tehát ma is tündököl a maga pompázatos gazdagságában, aranyozott oltárait látogatók ezrei csodálhatják. Ugyanakkor a zsindeyes tornyú, fehérre „meszelt” kis templomaikban ott vannak a protestánsok a maguk egyszerű körülményei között a bibliai üzenetre figyelő igyekezetükkel. Ezek a puritán szemléletű emberek vajon hogyan vélekednek ilyenkor? A papjuk nem látványos jelenség, nem vonul díszes öltözetben, hanem Bibliájával a kezében csupán az Isten üzenetének közlésére jelenik meg a gyülekezetben.

Ha a római vagy ortodox egyházat nézzük, már a középkorban kialakult bennük egyfajta hierarchikus rend, amely külsőségeiben is megmutatkozik. De miért van olyan szembevető különbség a két keresztyén csoport között? Ráadásul a telekommunikációs eszközök mindenkori hálás témája a pápa minden lépésének közvetítése, beszédeinek idézése, s ugyanakkor azt a hatalmas protestáns tömeget, amelyről tudjuk, hogy létezik, alig szólaltatják meg. Azoknak nincs ilyen központi alakja, vezetője, reprezentánsa, s így nem is tudni az ő véleményükről. Ami a közembert illeti, sokan tudják, sokan nem, milyen óriási szakadék van a két keresztyén csoport „vallási”, illetve teológiai szemlélete között. Érdemes röviden megismerni, mi a különbség lényege és eredete.

A római egyházat vesszük először példának. A kétezer év során kialakult megannyi tisztség, rend, fokozat, rang között eligazodni, azokat érteni, helyükön kezelni nagyon nehéz. Még maguk a műveltebb katolikus hívek is sokszor zavarba jönnek, ha a római hierarchia felől kérdezik őket. Az egyszerű hívők számára szinte követhetetlen az egyházi és szerzetesi tisztségek sokfélesége. Olykor alig lehet eligazodni bennük, ezért most kénytelenek vagyunk egyszerűsíteni. A római hierarchiát úgy érdemes elképzelni, hogy van egy legfelső réteg a püspöktől fölfelé, annak többféle változatán: az érseken, a bíboroson, a primás érseken keresztül a pápáig. Ők mind püspökök. Maga a pápa is egy püspök, a *primus inter pares* elv hangoztatásával. A pápát mindig a bíborosokból álló konklávé választja a maga köréből már a 14. század óta. Mármost a püspöki rangtól fölfelé minden tisztséghez a pápa

felszentelése szükséges. Amikor ezt nem tudja megtenni, azt az ő nevében és felhatalmazásával végzik el más magas rangú főpapok. Tehát a legfelső tisztséget viselők egy zárt kört alkotnak, ők maguk döntenek el vagy választják meg a személyeket az egyes tisztségekre. Látszik azonnal, hogy választás tekintetében a legfelső tisztségekhez a gyülekezeteknek semmi köze nincs. Maga a felülről kinevezett püspök viszont kormányozza a reá bízott egyházmegye gyülekezeteit, s ezt a gyülekezeteknek el kell fogadniuk. A püspök alatt szolgáló klerikusok is kötelesek alávetni magukat ennek a rendnek. Ezen az alsó szinten szolgáló papok körén belül ismét számos rendfokozat, illetve tisztség létezik. Őket a püspök szenteli föl. A katolikus egyház tehát egy felülről szervezett közösség, a csúcson a pápa áll. A hívek számára is felülről, a Tanítói Hivataltól vagy a pápától érkezik a tanítás – hit és erkölcs dolgában csalatkozhatatlanul –, s ezt el kell fogadniuk, egyébként nem őrizhetnék a katolikus identitásukat.

Ezt a hierarchikus rendszert a reformátorok nem fogadták el, s igazából ez ma is vita tárgya a római egyház és más protestáns felekezetek között. Miért? Mert a protestánsok felfogása szerint a római egyház papi hierarchiája nem a biblikus szemléletet tükrözi. Hogy Péter apostol lett volna az első római pápa, csak a hagyomány körébe tartozik. A bonyolult hierarchia emberi döntés eredménye. A Szentírás ugyanis egyértelműen egy alulról szervezett egyházzal tanít. Ennek a lényege az, hogy mindenkinek van valamilyen kegyelmi ajándéka (1Kor 12; 1Kor 13; Ef 4), s ezt ismeri fel a gyülekezet és ennek alapján válhat valaki ilyen vagy olyan tisztség

hordozójává. Ugyanis a Szentlélek nemcsak a Tanítói Hivatal tagjainak adatik, hanem a biblikus szemlélet szerint mindenkinek. Ezért van az, hogy a gyülekezet tisztségviselőket választhat, amelyek között a legmagasabb a presbiteri rang, s mint kormányzói testület pedig a presbitérium áll a legmagasabb szinten. Úgyszólván, ez az alap! A presbitérium ugyanis a gyülekezetet képviselve választhatja meg a magasabb egyházi tisztségekre az alkalmas személyeket és dönthet az egyház egésze életének szabályozásáról. Az összes magasabb testület, legyen az közgyűlés vagy zsinat, a presbitériumok választása alapján jön létre. Ugyanez történik az esperesi és püspöki tisztre választáskor. Ez tehát egy alulról építkező egyházszervezet. Miért alakult ez így?

A reformátorok úgy látták, hogy az egyházszervezet kialakításához a mintát alapvetően a Biblia tartalmazza. Az ősgyülekezetekben kialakult tisztségek és szolgálati területek azonban nem mutatnak egységes egyházkormányzási rend irányába. Alaposan megvizsgálva a bibliai idők egyházát, a Bibliát nem lehet valamilyen kódexnek tekinteni, amely egyértelműen megmondaná, milyennek kell lennie az egyház kormányzásának. A római egyházban kialakult tisztségek legtöbbje a történelem során létrejött emberi döntés tetszése szerinti rang. Az alulról építkező protestánsok már a kezdetkor is azt vallották, hogy a helyi gyülekezeti, történelmi, társadalmi szokásrendnek, körülményeknek is lehet szerepe az egyház jó rendjének kialakításában. Abból indultak ki, hogy bár a többféle bibliai tisztség közül a 2. századtól kezdve kiemelkedett kettő, a presbiteri és a püspöki tisztség, de ezek

között különbséget tenni nem lehet. A gyülekezeti szolgálatot tekintve ezek gyakran átfedik egymást. Nem tudni miként, a századok multával azonban, valamiképpen a püspöki tisztség került a presbiteri tisztség fölé, s ez eredményezte aztán azt a hatalmasan kiszélesedett papi méltóság-szerkezetet, amely a római egyházban látható. A katolikus egyház főpapjai a hívek számára vallási csodálat „tárgyát” képezik. A protestánsoknál nincs ilyen csodálni való papi személy, például a reformátusoknál a püspök ugyanazt a papi öltözetet viseli, mint bármelyik lelkészétársa.

Két egymástól eltérő szemléletről van tehát szó. Mindkettőnek megvan a maga története és természetesen elvi, teológiai értelmezése is. A protestáns értelmezés és gyakorlat nagymértékben hozzájárult a magyar társadalmi szemléletben a politikai demokrácia kifejlődéséhez, noha a világi demokrácia és a biblikus szemléletű gyülekezeti rend elvi szempontból alapvetően különbözik. Ez azonban már átvezet bennünket a közélet reformálása témakörbe.

IV. A közélet reformálása

Az magától értetődő, hogy valamennyi reformátor meglehetősen kemény szavakkal illette a közerkölcsre vonatkozó hibákat, kihágásokat, általános bajokat. Mi most ennél jóval többre gondolunk, amikor a közélet reformálásáról szólunk. Amit a protestánsok közülethez való viszonyáról mondani szeretnénk, igazából egy nagyon egyszerű tételen nyugszik.

Mégpedig azon, hogy az ünnepi istentiszteletet és az „élet istentiszteletét”, a munkát, a közösségért végzett fáradozást a reformáció hívei nagyon szorosan összekapcsolták. Kissé sarkítva, azt vallották, hogy az istentisztelettel egyenrangú szolgálat a becsületes munka és az önzetlen szolgálat. Így az ünnepi és a hétköznapi istentisztelet kölcsönösen és elválaszthatatlanul összefüggött. Ha baj volt a munkával, akkor annak az embernek a vasárnapi istentisztelete sem volt rendben, s ha az ünnepi istentiszteletet valaki nem vette komolyan, annak a hétköznapi erkölcsi élete is kívánnivalókat hagyott maga után. A hitéletet és a közéletet összekötötte az Isten előtti felelősség. Különösen is Kálvin volt ebben hajthatatlan: *„Az egyház valamennyi tagja azt a parancsot kapta, hogy a neki adott kegyelem mértéke szerint igyekezzék az egyház nyilvános építésére, ám kellő tisztelettel és megtartva a jó rendet.”*⁸⁵ Először tehát a gyülekezeti életben kell rendnek lenni, az istentisztelet pedig nem ér véget a templomépület elhagyásával, hanem folytatódik a mindennapi életben. Amikor Luthert követően Kálvin maga is nagyon részletesen foglalkozott a megigazulás kérdésével, ahhoz nyomban hozzákapcsolta a megszentelődést. Ezt úgy lehetne egyszerűen értelmezni, hogy a Szentírás tanulmányozása révén megtudjuk, mi az Isten akarata velünk, s azt teljes erőnkkel törekszünk véghezvinni, megvalósítani életünk minden helyzetében. Ez a kálvini aktivitás igen jelentősen hatott aztán a hugenották körében, valamivel később a puritánok mozgalmában, majd pedig az európai népek szabadsághüzdelmében. Nem

---

85 Institutio, IV. I. 12.

hagyhatjuk szó nélkül, hogy akár Bocskaira, Rákóczi-ra vagy a Negyvennyolcasokra gondolunk, a magyar szabadságharcos katonák tömegével a protestánsok közül kerültek ki. Ami pedig a tágabb közéleti szolgálatot illeti, példaként említhetjük, hogy az Egyesült Államokat, illetve annak mintául szolgáló szövetségi szerkezetét is a protestánsok, főként a puritánok hozták létre a semmiből. A hugenották szép példája pedig a munkamorálban és úgyszintén a kultúra területén egész Európában híres volt.

A Szentírás tanulmányozása révén a reformált egyházak hívei hamar olyan belátásra jutottak, miszerint az Isten dicsőségét szolgáló ember szabaddá válik minden földi tekintélytől, s ez azt a magatartást eredményezte, hogy őket Isten elhívta sorsdöntő történelmi feladatok véghezvitelére és beállította valamilyen neki tetsző szolgálatba. Így kristályosodott ki az a küldetésstudat, amellyel népük felemelkedéséért küzdöttek az egyházban, a tudományok művelése terén és a szabadságharcok mezején. Ez is a közélet reformációjának eredménye, méghozzá a legjavából, mert ilyenkor a keresztyén ember a lelki bizonyossága révén felelősséggel viseltetik egy egész nemzet sorsa iránt. Nekünk, magyaroknak erre égetően szükségünk volt a Mohács utáni évtizedekben, amikor hazánk léte forgott kockán, s népünk ebből a reformációs pezsdülésből merített erőt és hitet nemzetünket újból megépítő programjához.

Összefoglaló és záró gondolatok az elvi részhez

Ha visszatekintünk a keresztyénség történetére, az első modellváltást maga Pál apostol élte át a damaszkuszi úton, amikor az addigi összes tudománya átértékelődött a maga belső világában, és minden tudása, vallási ismerete a Krisztus váltságműve felől nyerte el az értelmét. – A második modellváltás akkor következett be, amikor a zsidó monoteizmust a keresztyénség egy magasabb szintű monoteista értelmezésben továbbgondolta, és a trinitástanban megvetette az egész keresztyén tanrendszer szilárd alapjait. – Aztán jönnek a nagy zsinatok évszázadai, amikor is hatalmas képességű keresztyén gondolkodók lerögzítik a kánont és annak szentháromsági szemléletére építve megfogalmazzák a hitigazságokat. A keresztyén gondolkodásnak ugyanis nincs semmi eszmei előzménye a görög-római kultúrában, ezért új alapokon kellett felépíteni saját „teológiai”⁸⁶ rendszerét. Ez is szellemi-hitbeli modellváltás volt, amelynek folytán azt történt, hogy az összeomló hatalmas politikai-gazdasági-katonai birodalom romjain egyetlen intézmény emelkedett ki a maga intellektuálisan is szervezett erejével: a keresztyén egyház. Mert volt Bibliája, amihez igazodott a tanítása! – Időben a következő modellváltás a reformáció földrengésszerű szellemi-lelki megújulása volt, amelynek hullámain a későbbi

---

86 A *theologia* szót először a görögök használták a mitológiai isteneikről szóló mesékben, később a filozófusok is átvették és a gondolati rendszerükbe beépítették, amikor költői vagy bölcséleti úton eljutottak valamilyen istenség feltételezéséig. A keresztyénség is átvette a *theologia* szót és a saját hitigazságait ebben összegezte.

századok is érezték. Mi több, én azt látom a reformáció egyik legfőbb érdemének, hogy nemcsak az egyházi megújulást eredményezte, hanem hozzásegítette Európát ahhoz, hogy civilizációja a keresztyén szellemiséget magában hordozva minden más civilizáció fölé emeljék. Ez az európai gyorsuló fejlődés a 15. századtól lett láthatóvá, amikor is a kínai, hindu, iszlám kultúrákat kiugróan megelőzve kontinensünkön kifejlődött minden idők legmagasabb civilizációja. A reformáció csupán egy szikra volt, amely lánggra lobbantotta az európai tudományművelést, ihletet adott a művészeteknek, pezsgésbe hozta a gazdasági és társadalmi fejlődést, tisztította az erkölcsi életet, s ezzel magasra emelte a biblikus keresztyén értékeket (Gal 5,22; 1Kor 12-13), ugyanakkor megbecsülte a teremtési rendet, és helyén kezelte a teremtett mindenséget. Korunkban is erre vágódik minden más civilizáció, a művelt világ valamennyi népe, miközben tudatvilágának mélyén ezzel a keresztyén kultúrával igyekszik gazdagítani a saját szellemi-lelki értékeit. – A 16. századi reformációnak volt folytatása, egy újabb modellváltás, mert a 20. században ismét vissza kellett zökkenteni a keresztyén teológiát a kijelentett Ige kerékvágásába. Ez igazából a protestáns teológia belterületén zajlott, de akarva-akaratlanul hatott valamennyi felekezet gondolkodásában. Ilyen értelemben nevezhetjük az ismert református csoport munkásságát újreformátori teológiának. Princetonban sokat beszélgettem egy párizsi római katolikus professzortársammal, aki azt mondta egyik találkozásunk végén: „Nektek, reformátusoknak kivételesen nagy áldás az, hogy volt egy Barth Károlyotok! Nálunk még

ilyen nem bukkant föl!" A Barth nevével fémjelzett újreformátori teológiát szokták dialektika teológiának is nevezni, amely egyértelműen modellváltás volt a keresztyén gondolkodás történetében.

Az egyház és a közélet reformálása azt jelenti, hogy az ember egész létét, munkáját, érzésvilágát, gondolkodását áthatja Krisztus jelenléte az „élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus” (Gal 2,20) ereje szerint. Azt láttuk, hogy ez a kisugárzás egy belső igei megvilágosodás eredménye volt, amely miatt a hívő ember átértékelte magában mindent és eljutott a létértelmezésében egy magasabb szintre. Ez a magasabb szint mindig a Jézus Krisztus felől értelmezett magatartást, szemléletet, életvitelt, világképet jelentette. És most kérdezzük: merre tovább? Ha az eddigieket jól megfigyeltük, lényegében az egyházi élet állandó reformációjának szükségességéről szólt. Egyfajta folytonos modellváltásról, amikor is mindig feljebb lépünk az evangélium üzenetének megértésében és gyakorlatában. Ez a „feljebb” szó másként kifejezve, illetve a teológia nyelvén ezt jelenti: Krisztushoz közelebb! Az evangélium követői mindig arra törekedtek, hogy csökkenjen a távolság a szentséges és a közönséges, az ünnepi és hétköznapi, a különleges istentisztelet és az élet-istentisztelete között. Ennek minden esetben az volt a feltétele, hogy Jézus Krisztus jelen van az övéi között, az ember élete pedig egy engedelmes válasz az evangéliumra. Ez adta az emberi törekvés értelmét, ez biztosította minden szellemi-fizikai fáradozás minőségét. Nincs más választás ma sem, ez az alfája és ómegája a reformáció valamennyi módozatának. Ha

az újszövetségi egyház életét vesszük mintának, minthogy mást nem is tehetünk, akkor a Krisztushoz való közeledésnek egyik legsürgősebb lépéseként az várható, hogy a keresztyén ember egyre inkább elhagyja a hittudatára illetéktelenül felkéredzkedett vagy reá tapadt vallási elemeket, amelyek őt akadályozzák a Megváltó Úrhoz való közvetlen kapcsolatában. Olyan dolgokra gondolhatunk, amelyek nélkülözik az újszövetségi evangéliumi szemléletet, miszerint minden emberi tényező, azaz minden teremtettségi mivoltú és kultúrtörténeti jellegű vallási akadály tétessék félre az ember és Isten közötti kapcsolat útjából. Egy jelszó lehetséges: vissza Jézus Krisztushoz, közelebb a Megváltó Úrhoz! Mindig egy magasabb szintre kell lépnünk, amikor már Jézus Krisztus felől nézve átértékelődik a mindenség, benne a mi emberi életünk is. Ez jelentené az újabb modellváltásos fordulatot az emberiség történelme számára. Így most azon kell töprengenünk, hogy a tudás évezredének elején, vajon szellemi-lelki munkánkkal merre kormányozzuk az egyház hajóját, amelynek vitorlájára ez van felírva: **Ecclesia semper reformari debet!** Ez a lehetőség örökre nyitva áll a mindenkori reformátori nemzedékek előtt!

NEGYEDIK RÉSZ

A debreceni reformátorok szemléletformáló szerepe a magyar kultúrában

---

GYAKORLATI SZEMPONTOK

Bevezető gondolatok

Debrecenben más arca van a történelmi emlékezetnek. Másként is kell elmondani. Ha a magyar reformátorokra gondolunk, különösen is a debreceniekre, akkor nyomban azt a kérdést tesszük fel: az ő tetteiket mi vezérelte? Miért vállalták a sok-sok küzdelmet? Csupán „vallásújítást”⁸⁷ akartak? Aligha! Ennek önmagában nem lett volna értelme. A mindennapi élet folyt volna ugyanabban a mederben, miközben másféle vallást kellett volna követniük. Ez hiábavalóságnak tűnik, nincs is összhangban ezeknek a reformátoroknak a belső indíttatású szándékával, de a szellemi képességükkel

---

87 A „vallásújítás” szót katolikus szerzőtől vettük. Vö. Szántó Konrád: A katolikus egyház története. Ecclesia Kiadó, Budapest, 1983. II. 21. A szerző használja a hitszakadás (19) és a hitújítás (25) kifejezéseket is. Viszont legtöbbször az egyház megújításáról beszél, amikor a reformáció történeti hátterét mutatja be.

sem. Itt a „vallásújításnál” sokkal többről van szó. Maga a „vallásújítás” vagy „hitújítás” szó – amint ezt már korábban megjegyeztük – a katolikus felfogás felől jön, és korántsem fejezik ki a reformáció lényegét. Az evangélium ugyanis nem változott, arra nem mondhatjuk, hogy megújult, mert „Jézus Krisztus tegnap és ma és mindörökké ugyanaz!” (Zsid 13,8) A reformáció viszont fölkarolta és vitte magával az egész szellemi életet, s gyökeres változásokat hozott az élet számos területén. Ekkortájt Európa szellemi-lelki-közéleti felfogásában hatalmas fordulat következett be, amely mögött mindig ott volt a cselekvők tudatos akarata, egyben a jövőalakítás látása, és egyben annak sikerébe vetett mélységes hite. Debrecenben is ez történt, ilyen reménységgel alakították a sorsukat. A Magyar Genf,⁸⁸ vagy másik nevén a Kálvinista Róma⁸⁹ a magyar művelődés történetében évszázadokon keresztül szellemi fővárosa volt hazánkknak. Hogy ez tényleg így volt, ennek valóságát szeretnénk a következőkben bemutatni. Ezért alakult ki természetszerűen a jó értelemben vett és büszkeséggel ápolat debreceni történelemszemlélet is, melyet elsősorban a reformációnak köszönhetünk. Ezen a tájon ez formálta sajátossá az itt élők történelmi emlékezetét. Mindaz, amit be akarunk mutatni, nyilvánvalóan beleágyazódik

---

88 Révész Imre, a Debreceni Egyetem egyháztörténész professzora szerette ezt a kifejezést használni a Kálvinista Róma helyett.

89 Először Dávid Ferenc unitárius erdélyi püspök adta ezt a nevet gúnynévként Debrecennek. Később felújította Kazinczy Ferenc is és Ady Endre is, szintén élcelődő hangnemben. A 20. században, különösen is annak második felében a Kálvinista Róma elnevezésben valamilyen büszkeség fejeződött ki, és jelentése pozitív fordulatot vett. Ma már az egész ország szemében egyfajta jóízű beceneve lett Debrecennek.

az európai művelődés történetébe is. Egy ilyen szűkebb és tágabb nézőpontból szeretnénk most emlékezni mindazokra, akik nemzetünk felemelkedéséért ezt a harcot megvívták. Az emlékezésen túl, illetve mellett arra törekszünk, hogy a történelemformálás mozgatórugóit is feltárjuk, s ezzel együtt megértsük a reformáció legbelső lényegét. Amit korábban már részletesen is bemutatunk, azt most összefoglalóan újból ide hozzuk, hogy elvezessen bennünket a sajátosan magyar reformáció értéséhez. Mátis kérdezzük, mi az az új szemlélet, amelyet a reformátorok átültettek a magyar nemzet életébe?

A reformáció kétirányú megközelítése

Személyes hangnemre váltva, először azt a kérdést szeretném tisztázni, én miként értelmezem a reformációt, illetve miben látom annak történelmi jelentőségét. Ha a történelem természetes folyását nézzük, akkor azt látjuk, hogy a görög-római kultúra európai szellemi beágyazódása igen jelentős szerepet játszott a reformációt megelőző reneszánsz kor emberének világszemléletében. Amit átvettek az ókortól, az a nagy görög gondolkodók *valóságsszemlélete* és *teleologikus gondolkodása* volt. Ennek a két tényezőnek mindent átható ereje tapasztalható az európai szellemi életben. Így értjük meg, miként vált a Ptolemaiosz-féle geocentrikus rendszer mozdíthatatlan eszmévé, és hogyan épült bele Arisztotelész teleologikus gondolkodása az egyházi tanokba, s ennek

következtében miképpen alakult ki Aquinói Tamás hatalmas középkori szintézise. Ekkor válik érthetővé, hogy mi a szerepe Augustinus teológiai és filozófiai hatásának, vagy mi a jelentősége a 15. században létrejött Firenzei Akadémia úttörő szerepének az európai egyetemek tudománytörténeti fejlődésében. E gondolatvezetés mentén észrevehetjük azt is, hogy mekkora jelentőséggel bírt a könyvnyomtatás feltalálása a szellemi életben, és ennek kapcsán milyen fontos szerepet játszott Euklidész híres *Elemek* című könyve, amely Velencében jelent meg latinul 1482-ben. Ezek ismerete azért nélkülözhetetlen, mert egyébként nem értjük, miért hadakoztak a reformátorok a kialakult társadalmi, tudományos és kulturális élet helyes kerékvágásba történő visszazökentéséért. Nyilvánvalóan a reformációt megelőző korszak egyházi közéletében és teológiai ferdeségeiben is hallatlanul sok hibát lehet ekkor fölfedezni, nem is beszélve az általános köznépi vallásos élet furcsa irányba terelődéséről, melyet a búcsúk, a csodaszomjazás és az ereklyekultusz egyre szélesebb körű terjedése mutat.⁹⁰ A keresztyénség eredeti, tiszta, egyszerű gondolkodása és életszemlélete már alig látszott az egyház és a társadalom életén. Nem is beszélve arról, hogy a keresztyénség eredetileg nem új vallásként indult, hanem egyszerűen a Krisztus-követők közössége volt a maga új életszemléletével. Helyette meglehetősen hatalmas politikai, jogi, gazdasági és vallási képletként jelent meg a középkori egyház a maga bonyolult hierarchiájával. Mindezek mellett

---

90 Vö. Révész Imre: A reformáció. 2. kiadás. DRTA Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi füzetei, 13. szám. Debrecen, 1990. 7.

sokkal mélyebb volt az egyház tanbeli eltávolodása a biblikus szemlélettől. Különösképpen kitűnt ez az 1215-ben hivatalosan is bevezetett *transsubstantiatio* (átlényegítés, átlényegülés) tanában, mely szerint a mise alkalmával a pap átváltoztatja a kenyeret és a bort Krisztus valóságos testévé és vérévé. Ez összefüggésben van a túlvilági életről szóló tanítással, mely szerint az üdvösséghez az isteni kegyelmet maga az egyház bizonyos szertartások által közvetíti a híveknek, ugyanakkor kiérdemlése részben az emberi jócselekedetek révén adódó jutalom. Az előreformátorok: Peter Wald (1140–1217), John Wycliffe (1320–1384), Husz János (1371–1415), valamint Girolamo Savonarola (1452–1498) és mások⁹¹ már figyelmeztettek arra, hogy ez nem bibliai tanítás. De maga a római egyház is érzékelte a saját tanbeli tévelygéseit, és már az 1414. évben kezdődő Konstanzi Zsinaton megállapította, hogy az egyháznak „fejében és tagjaiban” szüksége van a megújulásra, a reformációra.⁹² Lényegében Erasmus és humanista társai is ezért voltak oly kritikusak az egyházzal szemben. Ha tehát ebből a történelmi nézőpontból figyeljük az események folyását és a késő középkor szellemi életének alakulását, egyértelműnek tűnik a reformáció elkerülhetetlen

---

91 Azért választottuk ezt a négy nevet, mert a wormszi Luther-szobor négyszögű körletének a sarkaiban jelképesen ennek a négy előreformátornak a szobrát formázták meg.

92 A „fejében és tagjaiban” kifejezést már ezen a zsinaton használták. Vö. M. Eugene Osterhaven: *Az egyház hite. Történelmi fejlődés – református szempontból.* MORE Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995. 128. A konstanzi zsinat idején viszont még nem használták a „reformáció” szót, amely csak a reformátorok után közvetlenül következő évtizedekben jött használatba, előbb angol nyelvterületen I. Erzsébet királynő idejében.

bekövetkezése. Szinte logikai következményként jelenik meg előttünk a forradalmi változás iránti igény, majd pedig ennek menthetetlen bekövetkezése a reformációban. A gondolkodó ember számára a reformáció egyenesen történelmi szükségszerűség volt. Ezt azonban bármennyire is logikusnak tartjuk, és a természetes ész számára elfogadhatónak, már most jelezzük, hogy a reformáció lényege egészen máshol és másban keresendő! Ezt hallva, esetleg döbbenettel, vagy jobb esetben érdeklődő kíváncsisággal kérdezhetjük: hogyan is van ez? Erre a kérdésre nagyon várjuk a feleletet.

Mielőtt erre sor kerülne, nézzük meg, miként lehet szemlélni a történelmi eseményeket a mi 20. és 21. századi nézőpontunkból visszafelé tekintve. Ez is fontos és érdekes lehet számunkra, ugyanis ez közelebb van hozzánk és a műveltségünk is ehhez a korhoz kötődik. Sőt, a történelmi tanulmányainkra gondolva, tapasztalatunk is van ezzel kapcsolatban. Ha ugyanis a mi korunk emberét kérdezzük, egészen sajátos értelmet talál a reformációban. A tudás évszázadából visszanezve az akkori eseményekre, a művelt ember nyilvánvalóan másképpen fogalmaz, vagy legalábbis másféle szempontok alapján ítéli meg a századokkal korábban végbement változásokat. Ezek az értékelő nézetek sokfélék és merőben különbözőek lehetnek. Vegyünk néhányat ezek közül. – Mivel a reformáció főként egy szükségszerűen bekövetkező történelmi eseményként jelenik meg legtöbbször számára, ezek az emberek úgy látják, hogy az elfajult egyház visszaalakításáról, „re-formálásáról” van szó, amikor is a középkori egyházat vissza akarták „vezetni”

annak ősi formájára. Más szavakkal kifejezve, az életét újjá akarták szervezni az őskeresztyénség mintájára, s ebben volna a reformáció lényege. Ennek a mintának a leírását jobbra már a Bibliában is megtaláljuk, amikor az ősgyülekezetéről olvasunk. Korunkban ez tűnik a legáltalánosabb véleménynek a reformációról, s bár őszintén méltányolhatjuk ezt a felfogást, amelyet még egyháztörténészek is gyakran képviselnek, de már most sietünk megjegyezni, hogy itt nagyobb óvatosságot javasolunk, mert mi nem vagyunk őskeresztyének. – Mások inkább a dolog eszmei oldalára teszik a hangsúlyt és a reformációban az ész fölszabadítását látják a középkori tekintélyek alól. Ennek a tudományok fejlődése tekintetében van jelentősége, hiszen az egyház ténylegesen is rátelepedett a tudományokra a maga arisztotelianus gondolati rendszerével, s azok a reformáció révén e gúzsba kötött állapotukból szabadultak meg. Ebben is nagyon sok igazság van. Ugyanis, amikor és ahol a *Philosophus dicit* elhangzott, ott nem sok esélye volt a természettudósoknak. – Ismét mások az ember szabad vizsgálódásának lehetőségét ünnepelték a reformációban, amely ezt biztosította a hitéletben, a lelkiismeretben, vagy akár az egyházi szervezeten belül is az emberi szellem szabad mozgása által. Egy olyan helyzetben ugyanis, ahol központilag írják elő, hogy mit hogyan kell gondolni és hinni, akkor az egy fejlődésképtelen, zárt rendszer. – Ehhez hasonlóan értékelik a reformációt azok, akik a modern szabadság gondolat megszületését és az egyéniség kibontakozását látják ebben az erőteljes szellemi-lelki folyamatban. A

„*Jöjj el szabadság! Te szűlj nekem rendet!*” gondolat⁹³ juthat itt eszünkbe József Attilától, amely teret, szabadságot és felszabadult lelket akar magának, illetve ezekért kiált. Ez igazolja is e csoport véleményének, vágyának jogosságát. – A politika iránt érzékeny gondolkodók pedig a demokrácia diadalát vélik fölfedezni az egyházi átalakulásban, hiszen az egyéniség kibontakozása egyben a társadalmi lét magasabb szintjét jelenti, s ilyen tekintetben is a fejlődés forrása. Gondolhatunk itt a puritánok presbiteriánus felfogására annak minden következményével. – Sőt, olyan teoretikusok is akadnak nagy számban, akik az egész reformációs eszmélődés okát, indítórugóját valamilyen társadalmi és gazdasági tényezőkben vélik fölfedezni. Max Weber nem hiába mutatta ki a protestantizmus gazdaságpezsdítő hatását, s ennek etikai vonzatait általában elfogadta az egész világ. De még ezeken felül is vannak más vélemények.

A reformáció mint modellváltás

Ha becsületesen gondolkodunk, azt kell mondanunk, ezek mindegyikében van valamilyen igazság. Valamennyien igyeksenek értelemmel megragadni és magukban elrendezni a reformáció történelmi szerepét. Nem mondhatjuk azt, hogy ezekben az érvekben sorakozó tények, legyenek azok elvek vagy gyakorlati szempontok, nem játszottak volna

---

93 József Attila *Levegőt!* című verse szinte telibe találja ennek a csoportnak a gondolkodását.

jelentős szerepet a reformáció folyamatában, vagy akár a kifejlődésében és növekedésében is. Képies kifejezést használva, még inkább a csíra szárba szökkenéséhez szükséges belső életerőt biztosították! A történelmi emlékezet egyszerűen ebbe az irányba mutat, az említett meglátásoknak releváns jellege van. Mégis azt kell mondanunk, hogy ezek az utólagosan észrevett tudományos megállapítások első rendben már mint eredményt látják maguk előtt, s illetően vizsgálják a reformációt. Úgyszólván következményként hozzák felszínre az értékeit, de nem mennek le a mélybe, és nem a gyökereknél kutatják a lényegét. Inkább az utólagosan észrevett adottságokat mutatják föl. Ugyanis a reformáció lényege sokkal inkább egy elvi, teológiai, dogmatikai kérdés volt a reformátorok számára, azaz lelki-szellemi természetű dolog. Nevezetesen az, hogy az ún. *megigazulás* bibliai értelmének fölfedezése hirtelen fordulatként megváltoztatta a teológiai szemléletüket. Először Luther Márton jött rá⁹⁴ arra,

---

94 A közzelfogás szerint a reformáció Luther Márton wittenbergi fellépésével kezdődött 1517. október 31-én, amikor is a Vártemplom ajtajára kitűzte 95 vitatételét. Sőt, még az is a reformáció „képvilágához” tartozik, hogy ezen a napon előállt egy szerzetes-pap, aki forradalmár módjára elindította a reformációt. Ez nem így volt, hanem azt egy évekig tartó gyötrődési folyamat eredményének kell tekintenünk, amely 1517. október 31-én lett nyilvánossá, láthatóvá. Valójában a reformáció akkor kezdődött, amikor Luther előtt megvilágosodott, hogy nem a jócselekedetek révén állhat az ember az igazságosan ítélő Isten elé, hanem a hit által, Krisztus érdeméért Isten igaznak fogadja el az embert kegyelemből. „Az igaz ember hitből él!” (Róm 1,17; Hab 2,4) Ez a pillanat a reformáció kezdete. Valószínűleg ez a kérdés már Erfurtban foglalkoztatta a reformátort, de Wittenbergben erősödött meg benne úgy 1515 táján, és ennek a bibliai látásnak az igazával, illetve ennek a tudatában állította össze a 95 tételét, amelyeket megvitatásra szánt.

hogy az Isten igazsága nem a bűnös ember folyamatos megbüntetését jelenti, hanem azt akarja Pál apostol kifejezni a Római levél 1. részében, hogy a hitben élő ember számára Jézus Krisztus váltsága elégséges, azaz Krisztus érdeméért Isten előtt igaznak nyilvánítatik. Kálvin ezt még részletesebben kidolgozta és a megigazuláshoz odacsatolta szorosan a megszentelődést, amely a statikus szemléletet dinamikus életgyakorlattá szélesítette. Ennek kapcsán a középkori keresztény ember egyszer csak szembe találta magát az élő, mindenható, kegyelmes Istenével. Most ébredt rá arra, hogy neki immár közvetlen kapcsolata van a Teremtő és Megváltó Istennel, akit a középkori egyház, vagy intézményesített vallás eltakart előle. Isten ugyanis olyan volt, amilyenek az egyház az emberek elé tárta, s ha ez a tanítás eltért a Bibliától, azt a középkori ember észre sem vette, mert megbízott az egyház hitelességében. Az egyház pedig nagyon keményen tartotta magát ahhoz, hogy a híveknek csak rajta keresztül lehet kapcsolata Istennel, s így odaláncolta magához az embert a maga testi-lelki-szellemi-akarati létében. Az újkori ember most éppen arra jött rá, hogy a hívő léleknek immár személyesen és az egyház közbeiktatása nélkül is közvetlen kapcsolata lehet Istennel. Ezt nevezhetjük modellváltásnak. A Szentírás szerint ugyanis nincs szükség más közbenjáróra, mint Jézus Krisztusra, a Szentháromság második személyére. Maga Jézus mondja, hogy „Én vagyok az út, az igazság és az élet, senki sem mehet az Atyához, csak én általam.” (Jn 14,6) Az egyház tehát nem sajátíthatja ki magának az Isten és ember közötti közbenjáró szerepet, nem alkothat magának

ilyen jogot, nem kérkedhet a közbenjáró vagy közvetítő kizárólagos hatalmával. Az, hogy csak a papon keresztül van bűnbocsánat, vagy csak a pap van felhatalmazva az úrvacsorai jegyek Krisztus testévé és vérévé való átváltoztatására, többé elfogadhatatlan lett az újkori tömegek számára. A reformátorok a szentek közbenjáró szerepét is félretették. Mindezek iszonyatos teherként neheztedek az akkori ember lelkiismeretére. Ez a teher megszűnt, a megköttözöttségből az ember kiszabadult! Így az ember élete valóban hasonlított az eredeti keresztyén életfelfogáshoz, az őskeresztyének tiszta hitéletéhez, mert egyszerre volt szabad és engedelmes, hitvalló és gondolkodó, felszabadultan boldog és mégis a szeretet törvénye alá rendelt. Ez felelt meg a bibliai életszabálynak, mely elképzelhetetlenül nagy fellélegzést jelentett a középkor nyomasztóan áporodott levegője után.

Az európai pezsdülés és a magyar diákok

A reformáció hívei világosan látták, hogy az új szemlélet az egész teológiai tanrendszer átértelmezését, újra gondolását fogja eredményezni. Ilyenkor viszont értelemszerűen merül föl a kérdés, hogy milyen alapra építsenek. Ekkor tűnik föl előttük annak a jelentősége, hogy mivel magát a reformációt is a bibliai üzenet megértése eredményezte, ezért előre tették a *Sola Scriptura* gondolatát.⁹⁵ Tehát *egyedül a*

---

⁹⁵ Igazából Luther írta le ezt a kifejezést egyszer egyik levelében. De a *Sola Scriptura* kimondottan mint a reformáció alaptétele a *Solus Christus*, a *Sola Gratia* és a *Sola Fides* ismert alaptételekkel együtt csak

Szentírás alapján lehet tájékozódni, ismeretet szerezni az üd-
vösség kérdéséről és az emberi élet értelméről. Maga az a
tény, hogy kimondják a Szentírás elsőségét a *Scriptura valde
prima*⁹⁶ szemlélet alapján, nagyon erősen megalapozta a teo-
lógia további művelését. A reformátorok korában vált ismertté
Euklidész *Elemek* című könyve, amely valamennyi tudomány-
terület művelése számára minta volt, s ekkor vált elfogadottá
a *more geometrico* általános szemlélet, mely szerint a tu-
dományokat a geometria módján kell művelni, azaz először
tisztán lefektetni az alapokat, megalkotni a fogalmakat és
erre építkezni a továbbiakban. Itt köszön vissza az euklidészi
gondolkodás a teológiában, és azt is itt értjük meg, miért sze-
rette Luther annyira a matematikát és Kálvin miért becsülte
kiemelten magasra ezt a tudományt.⁹⁷ Nyilvánvalóan olvasták

---

a következő század rendszerező munkája idején jelentek meg ebben a
rövid kifejező formában. Viszont nagyon frappáns összefoglalásai an-
nak, amit a reformátorok a műveikben részletesen is kifejtettek.

96 Ez a kifejezés nagyon új. A reformáció kutatójától, David Steinmetz
kanadai egyháztörténésztől származik a 2000-es évek elejéről. Jelen-
tése: a Szentírás mindenképp, vagy mindent megelőző, azaz alapul
szolgál minden további teológiai munkálkodáshoz. Vö. Michael Welker:
Sola Scriptura? The Authority of the Bible in Pluralistic Environments.
In: A God So Near. Essays on the Old Testament Theology in Honor of
Patrick D. Miller. Edited by B. A. Strawn and N. R. Bowen, Eisenbrauns,
Winona Lake, IN. 2003. 377.

97 Kálvin valóban eltűnődött azon: hogyan szabad szemlélni a természetre
vonatkozó tudományokat, különösen is a matematikát? „... Azt
mondjuk-e vajon, hogy a filozófusok vakok voltak, amikor körültekintően
vizsgálták és oly szakszerűen írták le a természetet? ... Azt mondjuk-e
vajon, hogy ostobák voltak azok, akik az orvostudományt kifejlesztve
minden igyekezetükkel a javunkat szolgálták? Mit szóljak a matematika
tudományáról? ... Bizony, csak a legnagyobb csodálattal olvashatjuk
a régiek írásait ezekről a dolgokról; s azért csodáljuk, mert el kell
ismernünk kiválóságukat.” Institutio II. 2. 15.

az Elemek 1482-ben kiadott latin változatát és az 1533-ban Baselben kiadott görög eredetűt. Amikor ezekről a dolgokról olvasunk a reformátorok műveiben, akkor érhető tetten a más tudományokkal, közöttük az egzakt tudományokkal való kapcsolatuk is. A reformátorok koruk kimagasló szellemi egyéniségei voltak, s ezért szükséges megvizsgálni gondolataik mélységeit. Őket tehát nem bátor forradalmároknak kell tekintenünk, amint azt sokan gondolják, hanem igenis úgy, mint koruk hatalmas képességű gondolkodóit és egyben lelki vezetőit.

A reformátorok majdnem mindegyike egyetemi előadó is volt, a tanítványok pedig özönlöttek hozzájuk, s ezáltal a reformáció eszmevilága terjedt szerte a kontinensen. Az ember a kiskorúságból elindult a felnőtté válás felé. Lépéseit hitben önállóan és a krisztusi élet szabadságával tehette meg. Ez a teljesen új szemlélet hatotta át Európát, s ezt tanulták az egyetemeken a magyar peregrinus diákok is. Látták az egyetemek jelentőségét, az egyetemeken kívüli pezsgő szellemi életet, a tudományok fejlődését, a társadalmi igazságosság közfelfogásos igényét, nem különben a technikai színvonal emelkedését, különösen is a hajózás révén beállt új földrajzi felfedezések jelentőségét és a szükséges technikai szintet. A Nyugatra menő fiatalok tehát észrevették a gyorsabb társadalmi-gazdasági fejlődést, viszont hazajöve döbbenettel látták, hogy hazájuk romokban hever, három részre szakadt, s odaveszni látszott minden. Magyar földön egyetem nem volt, iskolák is alig. A társadalmi berendezkedés a szegénységre épülő és az embereket kiskorúságban tartó jobbágyrendszert

jelentette. Technikai színvonalról beszélni pedig egyáltalán nem lehetett. Ebben a nehéz helyzetben kellett a fiatal magyar reformátoroknak dönteniük. Ők pedig bátran döntöttek!

Új program a nemzet számára

Amikor Melius Juhász Péter (1536?–1572) Wittenbergben tanult, a magyar fiataloknak már egy kisebb csoportja volt ott, amelyet közösséggé szerveztek és „*wittenbergi magyar bursa*” néven emlegettek. 1529-ben iratkozott be az első magyar diák, utána folyamatosan, évente többen is. Egyszer Meliust is megválasztották elnöküknek. Ezek a fiatalok halatlan komolysággal tanultak és hozták haza a szellemi kincseket. Az élet minden területét megfigyelték, és tudásban, erkölcsben, szemléletben meggazdagodva tértek vissza hazájukba. Ezekkel a tanulmányokkal a hazai egyetem hiányát pótolták. Így értjük meg azt, hogy a magyar Kálvin, Melius Juhász Péter miért hirdette meg Debrecenben az új programját már az 1560-as években: „*Csináljatok a templomokból iskolákat!*”⁹⁸ E szenvedélyes és erőteljes mondat valójában egy hatalmas nemzetújító program volt! Mindenek ellenére, a körülmények visszahúzó ereje és a reménytelenség közepete is vállalkoztak a lehetetlenre: iskolákat alapítottak ott, ahol

---

98 Melius Juhász Péternek a Sámuel és Királyok két-két könyve magyar fordítását közlő kötetéből idézi Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban című fejezetben. RMK I. 55. 149. recto. In: A Debreceni Református Kollégium története, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 534.

emberi számítás szerint ez értelmetlen és hiábavaló erőfeszítés volt. Előbb létrehozták a nagy központi anyaiskolákat, a kollégiumokat, majd pedig ezek révén százsámra alapították a városokban és falvakban a vidéki rész–iskolákat, az ún. *partikulákat*. A reformátoraink az egész nemzet művelésében, szellemi fölemelésében látták a nemzet megmaradásának zálogát, és azt remélték, hogy az iskolák révén ez meg is valósítható. Ebben segítségükre volt a reformáció mindent megújító reménysége és ereje, s ez áthatotta a lelkek mélyét. Hazánk lakosságának több mint 90 százaléka protestáns lett.⁹⁹ Előbb értelemszerűen a lutheri reformáció terjedt el, később azonban az 1550-es évektől egyre erősödött a radikális változás iránti igény, amely összezsengett a svájciak szemléletével, az ún. helvét irányú reformációval. Ez a lelki-szellemi vágy csakhamar beletorkollott a kálvini reformációba. Ennek a szellemi-lelki változásnak, mely talán mondható fordulatnak is, a legerősebb központja Debrecen volt.

Amikor Debrecen leginkább kiemelkedő reformátorára gondolunk, feltétlenül meg kell emlékeznünk arról, hogy

---

99 A 16. század végének vallási helyzetét a számok tükrében Bucsay Mihály egyháztörténész írta le, aki szerint a század elején a Ferenceseknek még 70 kolostora volt, a század végére pedig csak 5 maradt összesen 30 szerzetessel. Így folytatja: „Ugyanakkor a katolikus egyházi személyek száma az egész Magyarország területén nem tett ki többet háromszáznál és ebben a számban benne vannak a horvát és szlovén papok is. Egy bizalmas pápai jelentés szerint Magyarországon ezer protestánsra esett egy katolikus.” Ugyanitt idézi a katolikus történetírás megállapítását: „A magyar nemzetnek túlnyomó része két nemzedéken keresztül protestáns vallású volt.” – Bucsay Mihály: Az ellenreformáció megindulása. In: A Magyar Református Egyház története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1949. 81.

előtte már volt itt egy erőteljes reformátor, aki az új szellemiség befogadását előkészítette. Kálmáncsehi Sánta Márton volt az a jelentős személyiség, aki a „magyar ugart” feltörte, s Melius így már egy előkészített talajon szántott és vetett.¹⁰⁰ Kálmáncsehi 1551-től volt „debreceni plébános”, aki élesen szembehelyezkedett a katolikus úrvacsora átlényegülés tárával.¹⁰¹ Ő sok tekintetben a helvét reformációhoz állt közel. Akár Kálmáncsehi, akár pedig Melius vagy Félegyházi Tamás teológiáját vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ők nem másolták szolgálai Bullingert, Kálvint, Bézát és Bucert, hanem önálló gondolataik és belső vívódásaik után jutottak el olyan hitvalló álláspontig, amely meglehetősen közel állt a svájci reformációhoz.¹⁰² Ez a sajátosan magyar, méghozzá debreceni jelenség mindmáig teológiai történeti vita tárgya.¹⁰³

---

100 Vö. Szabadi István: Kálmáncsehi Sánta Márton. Kiadta: Kálmáncsehi Sánta Márton Emlékalapítvány, Debrecen, 2007. Mindmáig Szabadi István könyve mutatja be a legteljesebben Kálmáncsehi egyházszerzői és teológiai jelentőségét. – Itt említjük meg, hogy a reformáció 500 éves évfordulójára a Tiszántúli Református Egyházkerület egy molinót készítettett, amelyet a négyszáznál több egyházközségben a templomokra kifüggesztettek. Ezen azt is feltüntették, hogy 450 ÉVE MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ. Ez azt a benyomást keltheti a külső szemlélőben, hogy a Református Egyház hazánkban 450 éve jött létre. Valójában már előtte is létezett, csak 1567-ben fogadták el egy debreceni zsinati ülésen a Második Helvét Hitvallást mint egységesen vallott hitelveket. A magyar reformáció is egy éresi, fejlődési folyamat ment keresztül már 1518-tól. Előbb a német reformátorok hatása érvényesült jobban, pár évtizeddel később a svájciaké.

101 Vö. Bucsay Mihály: A reformáció elterjedése az országban. In: A Magyar Református Egyház története, i.m. 63.

102 Vö. Gaál Botond: Kis tanszékből nagy egyetem. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2012. 25-28.

103 Vö. Révész Imre: Melius és Kálvin. In: Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négy századik évfordulójára. Debrecen Szabad

Hogy a Melius-i program nem volt hiábavaló, azt a későbbi korok igazolták. Baráth Béla debreceni egyháztörténész professzor talált rá egyik szép bizonyítékra, amikor is Mikolai Hegedűs János sárospataki professzor már 1648-ban így dicséri az akkori református iskolarendszert: „*Ihol az Úr az ő szolgálói által megparancsolta a Magyar scholák építetését, s hogy megfogyatkozott a szegénység!*”¹⁰⁴ A program tehát hatásosnak bizonyult, a magyar iskolák szaporodtak, a nép szellemi szintje emelkedett és némi jólét volt tapasztalható. Hallatlan nagy erővel és odaadással folytatták ezt a nemzetújító programot a következő nemzedékek képviselői is, mint például Kocsi Csergő Bálint gályarab lelkészünk, aki a 16. század második felében ezt írja népe iránti féltésből: „*Ha lehetséges volna, hogy meghallgattatnám minden embertől, egy toronyba felmennék és teli torokkal azt kiáltanám: hová rohantok emberek, akik a pénzgyűjtésben szorgalmatosak vagytok, de gyermekeitek nevelését elmulasztjátok!*”¹⁰⁵

Ez a nemzeti fejlődés emelkedéséért gondolt becsületes szándék oda vezetett, hogy a 18. századra a tudományok és a kultúra több területén a nagy kollégiumaink fölemelkedtek európai szintre. Ezt mutatja a sárospataki és debreceni

---

Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1936. E sorok írója nem ért egyet Révésszel, amit kifejtett Kis tanszékből nagy egyetem című i.m. 25. oldalán.

104 Eredeti közlési helye Alexander Grosse katekizmusának, „*Az menyeyi igazságnak tüzes oszlopa ...*” címmel Utrechtben kiadott magyar fordítása fordítói utószava. RMNY 2249. Köszönöm Baráth Bélának, hogy erre az idézetre és az idézett helyre fölhívta a figyelmemet.

105 Rózsai Tivadar: Krisztus indulatával nevelni. Theologiai Szemle, Úf. 16. 1973/2. 129. Nem ismerjük az idézet pontos helyét.

református kollégiumok szellemi erőfeszítése. Elég csak Simándi István és Hatvani István nevét említeni mindkét iskolából. Simándi Sárospatakon bevezette a fizikában a kísérletekkel való oktatást már az 1708–1709. tanévben, Oxford után másodikként Európában felsőoktatási szinten. Hatvani pedig, egy nemzedékkel később, Debrecenben a magyar kísérleti fizika atyjaként vonult be a magyar tudománytörténetbe, különösképpen az elektromos kísérletei révén. Ő elméleti természettudományi és matematikai szempontból is Európa élvonalához tartozott. A 16. századi magyar reformátoroknak igazuk lett, mert a népet-nemzetet megújító programjuk másfél évszázaddal később beteljesedett.

A debreceni reformátori örökség

A tanulság kedvéért nyilvánvalóan kérdezzük: minek volt ez köszönhető? Hogyan jutottak el ideig? Mi volt az alap? Most ismét visszatekintünk a reformátori időkbe és gondolatainkat pontok köré csoportosítva bemutatjuk elvi és gyakorlati szempontból a reformáció hatását.

1. Mindenek előtt a válaszainkat ott kell kezdenünk, ahol maga a reformáció is kezdődött. A Szentírás elsőségével Isten dicsőségét vallották a legfőbb jónak, ezzel függetlenné váltak minden földi hatalomtól, s vallották, hogy őket Isten kiválasztotta és elhívta nagy történelmi feladatok véghezvitelére. Érvényesítették ugyanis az evangéliumi keresztyénség

gondolatvilágát mind a társadalmi és egyéni életben, mind pedig a tudományban és a nevelőmunkában. Két példát említünk ennek szemléltetésére.

Akik ebben a reformátori elkötelező szellemben nevelkedtek a nagy Kollégiumainkban, gyakran váltak a jellem-szilárdság és a becsület nemzeti példaképeivé. Ez a fajta kiválasztottságtudat vezette később a gályarabjainkat is, amikor szilárdan kiálltak a nemzetük ügye mellett, és hitüket, meggyőződésüket halálosan komolyan véve vállalták a mérhetetlen szenvedést. A gályarabságra ítélt lelkészeink között tízenhatan a Debreceni Kollégium diákjai voltak.

Ehhez hasonlóan az eleve elrendeltség tudata látszott meg akkor is, amikor a diákjaink és tanáraink a szabadságharcokban küzdöttek népünk függetlenségéért. Pápán, Sárospatakon és Debrecenben a tanárokat és tanítványokat nem a francia forradalom jelszava lelkesítette a harcra, hanem az ő predestinációs hitük, a kiválasztottságuk biztos tudata. Olyasféle bátor magatartás ez, mint amelyet a 16. századi reformátorok is képviseltek hazájuk újjáépítésekor indított nemzeti programjukban. Szinte ide illik Áder János köztársasági elnöknek a Debreceni Nagytemplomban 2017. június 24-én elmondott köszöntőjéből egy sor: *„A legnagyobb jó, amit a reformáció adott a magyar nemzetnek, nem más, mint a református magyar ember.”*

2. Még mélyebbre megyünk gondolatban. A magyar reformátorokat a küzdelmes életük megtanította arra is, hogy

az eleve elrendeltség tudata a teljes emberi léthez még nem elégséges, mert azt követnie kell az egyéni fáradozásnak mind a gyakorlati, mind a szellemi élet területén. A szellemekben is minőségre kell törekedni és ott is győzelmet kell aratni a nehéz időkben. Biblikus szemléletükkel látták világosan, hogy csupán a hitből tudomány nélkül (2Pét 1,5) nem fakadhat teljes értékű szolgálat az embertársaik javára. Ebből egyenesen következett a tudományok iránti nyitottság, minden hasznos ismeretnek az elsajátítása, amely különösen is a természettudományok szembetűnő befogadását és művelését eredményezte. De a többi területet sem hanyagolták el. Mindezekhez azonban szükség volt egy olyan eszközre, amelyet okos tanrendszer megválasztásával lehetett csak valóságos és ható tényezővé alakítani. Nevezetesen a magyar nemzeti nyelv és a latin nemzetközi tudományos nyelvezet tanrendi szerepéről van szó. A nagy kollégiumok falai között ugyanis tanították mind a magyar nyelvet, mind pedig a latin nyelvet. Ennek a kettős erőfeszítésnek hallatlanul fontos szerepe volt ekkor a nemzeti kultúránkban. Először is magyar nyelven szólalt meg Isten ígéje, magyarul énekelhették a zsoltárokat, a teljes magyar nyelvű Bibliát tulajdonképpen a nép „kezébe adták”, így azt kell mondanunk, hogy az ősi református iskoláinkban Károlyi Gáspár és Szenci Molnár Albert nyelvezete volt a teremtő magyar gondolatok forrása. Ugyanakkor a kollégiumaink híresei voltak arról is, hogy diákjaik a latin nyelvet kitűnően megtanulták, és amikor a nyugati egyetemekre mentek tanulni, szinte minden tudományterületet hamar megismerhettek. A természettudományokat és

sok egyéb elemét a nyugati kultúrának ezáltal tudták áttemelni a más népek szellemi életéből a magyar kultúrába. Egészen korán! Ha tömören akarjuk kifejezni: *A magyar nyelv a nemzethez kötötte őket, a latin pedig Európához.* Ez érvényes volt valamennyi református kollégiumra, lett légyen az Pápán, Sárospatakon, Nagyváradon, Gyulafehérvárott, Nagyenyeden, Kolozsvárott vagy Debrecenben. Hogy ez milyen pezsdülést jelentett a hazai szellemi életben, azt alig lehet felbecsülni. Csupán néhány példát említünk, főként a debreceni schola történetéből.

- Ezért volt az, hogy hazánkban az első magyar természettudósok mind református papok voltak, sőt a hazai természettudósok második és harmadik nemzedéke is kapcsolatban volt a nagy református kollégiumokkal. Ezt Zemplén Jolán és Szénássy Barna tudománytörténész professzorok állapították meg.¹⁰⁶
- Konkrétabb példákat említve, 1577-ben adták ki az első magyar nyelvű aritmetikát Debrecenben, amely majdnem száz évig tankönyvül szolgált az egész ország számára. Megtalálásakor, már a 20. században, a Debreceni Aritmetika nevet adták neki. Ezt követte Menyői Tolvaj Ferenc számtan könyve 1674-ben, amely újabb hetven évig volt elterjedt tankönyv,

---

106 Vö. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 146.; Továbbá Szénássy Barna: A magyarországi matematika története. Polygon Kiadó, Budapest, 1970. Előszó.

míg 1743-ban Maróthi György kiadta a híres aritmetikáját, amely egészen az Entwurfig volt használatban. Magyarán szólva: hazánk legnagyobb területén közel háromszáz éven át az iskolákban a matematika oktatását a Debreceni Kollégiumból irányították.

- Már említettük a pataki Simándi István és a debreceni Hatvani István úttörő szerepét a hazai kísérletes fizikaoktatásban, itt újból hangsúlyozzuk ennek európai jelentőségét.
- 1742-ben Debrecenben Maróthi György és Szilágyi Sámuel létrehozták hazánk első csillagászati obszervatóriumát.
- Itt Debrecenben írta Kerekes Ferenc professzor 1837-ben az első magyar nyelvű felsőoktatási jegyzetet a differenciál- és integrálszámítás tanításához.¹⁰⁷
- Hogy az egzakt tudományokon kívül más területet is említsünk, 1664-ben Komáromi Csipkés György angol nyelvkönyvet írt, 1739-ben pedig Maróthi létrehívta a Kántust mint első vegyes kart hazánkban.¹⁰⁸

---

107 Vö. Gaál Botond: A természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2012. A természettudományokra és matematikára vonatkozó fentebb felsorolt ismeretek bővebben megtalálhatóak ebben a könyvben.

108 A szoprán szólamban kisdíákok énekeltek.

3. Harmadik pontunkban azt hangsúlyozzuk, hogy a reformáció szabadította föl az egyházat az alól az egyoldalú szemlélet alól, hogy tevékenysége, tanítói munkája csak a hitéletet és az üdvösséget szolgálja. Az elhívás bibliai gondolata és bizonyossága az egész emberi életet átfogó tevékenység lett. Ezért hozzányúlhattak szociál-etikai kérdésekhez is. A társadalmi igazságosság és a presbiteri-zsinati elvre épülő demokrácia gyakorlatában olyan gondolatokat fogalmaztak meg, amelyeket csak később a reformkor tudott megvalósítani. Visszapillantva a 16. és 17. századra, amikor Nyugaton a polgári demokrácia fejlődött ki, nálunk pedig a feudalizmus kerékkötő megmerevedése következett be, akkor idehaza Martonfalvi Tóth György debreceni rektor tanításának igen komoly erjesztő és pezsdítő hatása lehetett: bibliai alapon ítélte el a jobbágyrendszert, mint igazságtalan, Istennek nem tetsző társadalmi rendet. 1670-ben írta: *„Kérded, szabad-e valakinek a saját nemzetéből való jobbágyokat tartani? Nem szabad. 1. mert az ember csak más teremtményekre kapott hatalmat, az embertársára nem, 2. mert egy barbár népnek sincsenek a saját kebeléből való jobbágyai, 3. mert minden ember egyenlő természeténél fogva!”*¹⁰⁹ Ennek hallatán önkéntelenül is megfogalmazódik bennünk az, hogy bő száz évvel később majdnem ugyanez a gondolat jelenik meg az 1776-ban készült amerikai Függetlenségi Nyilatkozatban:

---

109 Az idézet Martonfalvi „Exegesis Medullae Amesianae” című latin nyelvű tankönyvének I. kötetéből Révész Imre által készített fordítás. Közli Makkai László: Debrecen iskolájából az ország iskolája (1660–1703) című fejezetben. In: A Debreceni Református Kollégium története. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 55.

„*Minden ember egyenlőnek teremtett!*”¹¹⁰ Azt kell itt értenünk, hogy a Debreceni Kollégiumban tanult diákok ezt hallgatták, ezt a szellemet szívták magukba, és ilyen lélekkel mentek ki a gyülekezetekbe prédikálni, vagy az iskolákba tanítani. Nem véletlen, hogy Bocskai István és Rákóczi Ferenc szabadságküzdelseiben, valamint az 1848–49-es Szabadságharcban a katonaság többsége protestáns volt.

Hogy Kollégium diákjai és tanárai az egyenlőségnek ezt az elvét a gyakorlatban is megvalósították és buzdították is a társadalmi igazságosság megélésére a maguk területén, arra igen szép példa Szilágyi Tönkö Márton híres debreceni professzor esete a 16. században. Ő jobbágy-gyerekként kezdte az osztályait a Debreceni Kollégiumban, jobbágyként lett felsőfokú togátus diák, jobbágyként küldték külföldre tanulni, s még mindig jobbágy volt, amikor hazahívták tanítani, és csak a professzorsága idején szabadult föl a jobbágysors alól!

4. Nagyon fontos hangsúlyozni: a reformáció más szemléletet hozott a mindennapi életbe. Ennek egyik legfontosabb jellemzőjeként említhetjük a munka becsületét, ugyanis – kisé sarkítva – az istentisztelettel egyenértékű szolgálat lett a munka! A tisztességgel végzett munkát az élet istentiszteletének tartották. Ezért az ünnepi és hétköznapi istentisztelet elvileg nem különböztették meg. Ha ugyanis valaki nem becsületes a munkában, akkor baj van az életvitelével, nincs

---

110 A Függetlenségi Nyilatkozat második paragrafusából idézve: „We hold these truths to be self-evident, that *all men are created equal*,”

rendben sem a hite, sem az erkölcsi tartása. Kálvin ezt szigorú erkölcsi parancsként szorgalmazta, amikor a megigazulás tanításához szorosan kapcsolta a megszentelődést.¹¹¹ Debrecenben ezért újítták föl az eredetileg Augustinustól származó, később pedig a bencés rend által hangsúlyozott magatartást: imádkozzál és dolgozzál! *Ora et labora!* Ennek az *Orando et laborando* formájával mint jelmonddal helyeselték a bencések keresztyén életvitelét.¹¹² – Én is ebben a szellemben nevelkedtem a Debreceni Kollégiumban, és valahányszor erre a jelmondatra gondolok, mindig eszembe jut a magyar becsületes puritán őseink szép példája, akikre szinte ráillik a 20. századi Németh László rádióban elhangzott bölcs és örök érvényű üzenete: „*Silány erkölcsű ember magyarnak sem jó!*” A reformátorok ezt akarták, illetve ilyen magyarságot álmodtak, amikor egy megújult népet láttak maguk előtt. Nincs tehát külön vasárnapi és külön hétköznapi istentisztelet: a munka, mert egyik a másikat igazolja. A reformátorok így nemcsak a hitéletet, nemcsak az egyházi tanokat reformálták, hanem a közéletet is. Ettől is a nemzet felemelkedését remélték, amint igazuk is volt.

5. Az ötödik pont is olyan súlyos, mint az előző négy. A reformáció ugyanis nem valamilyen intézményi zártságban akarta művelni a tudományt, hanem a nép felé fordult.

---

111 Institutio IV. I. 12.

112 Thomas F. Torrance, a DRHE díszdoktora mondta 1988-ban Debrecenben, hogy eredetileg Augustinustól származik a bencéseknek tulajdonított mondat.

Kinyitotta az egész nemzet világát a nyugati kultúrára. Amikor senki nem vállalta magára a magyar nép művelését, a reformátusság akkor hozta létre a hatalmas iskolahálózatát. A Debreceni Kollégium a fennállása alatt 584 iskolát alapított, a Sárospataki Kollégium mintegy 215 szervezett oktatási intézményt, s mindezekhez a számokhoz hozzájönnek még azok a helyek, ahol maga a lelkész végezte a tanítást a templom épületében. Nagyon sok helyen ez történt.

Mármost az iskolákhoz tanítók és lelkészek kellettek. Egyetem nem volt magyar földön a 16. században, ezért létrehívták a Kollégiumokat, amelyek aztán a lelkészek és tanítók sokaságát küldték a vidéki iskolákba. Ezek a Kollégiumok felsőoktatási intézményekké váltak és nyugat-európai mintára megszervezték bennük az oktatást és nevelést. A Debreceni Kollégium volt az alapított magyarországi kollégiumok között a legnagyobb. Tanárainak tudományos felkészültsége és országos tekintélye adta a rangját és minősítette felsőfokú intézménnyé.¹¹³ A diákok létszáma tekintetében is első volt. A legkiválóbbak a Kollégium által előírt tanulmányok elvégzése után százával mentek a külföldi egyetemekre tanulni. Egy-két

---

113 Az mindig gondot jelentett, hogy miként volt felsőfokú intézmény a Debreceni Kollégium. Esetében ugyanis nem beszélhetünk sem főúri, sem püspöki, sem császári alapításról, mégis ami a szellemi munkát és a tudományos felkészültséget illeti, tanárai igen magas tekintélynek örvendtek, gyakran külföldi professzorságra hívták őket, de legtöbbször hazajöttek, mert érezték, hogy a küldő magyar hazájuk és iskolájuk visszavárja őket. Hatvani István egyik legszebb példája ennek. Később a Magyar Tudományos Akadémia is a megalakulása utáni évtizedekben sok kollégiumi professzort választott a tagjai sorába. Ez egyértelmű minősítés!

kivételtől eltekintve valamennyien hazajöttek és „szórták gazdagon szellemi kincseiket” – amint ezt a Kollégium központi márványtábláján olvashatjuk.¹¹⁴ Ezek voltak az úgynevezett *peregrinus diákok*, akik a külföldjárással pótolták az egyetem hiányát. Néhányan több egyetemre is beiratkoztak, hogy minél nagyobb tudással térjenek haza. Általuk a legfrissebb szellemi áramlatok, a tudomány legújabb eredményei és könyvei kerültek be a kollégiumok falai közé, s ezáltal európai szinten tudták tartani az oktatást! Munkásságukból az is kitűnik, hogy tulajdonképpen majdnem az egész magyar közoktatási iskola-rendszer – alapítását tekintve – a reformatori örökségünkhöz tartozik. Ráadásul micsoda tehetséggondozást végeztek ezek a küldő és hazahívó Kollégiumok! Ma is megcsodálhatjuk! Ezt a hatalmas, ország-újító szellemi mozgást kell megértenünk ahhoz, hogy lássuk: a magyar nép életbátorságot kapott a reformáció programja révén, és így a pusztító történelmi események ellenére is megmaradt e hazában. Amikor Koszorús Ferenc posztumusz vezérezredulesnek szobrot emeltek a budai Hadtörténeli Múzeum rondellájánál, Kövér László, a Magyar Országgyűlés elnöke a beszédében kiemelte, hogy egy debreceni református kollégiumi diákról van szó, akinek hitvallását érdemes magunkévá tenni: *„Ha élni akarunk, nekünk is megszere előre kell tekintenünk, a fejlődő szabad nemzetekkel közös célok felé, amely célok megközelítése az embert emberebbé, s így a magyart magyarabbá teszi.”* Ez 2015. július 7-én hangzott el a szoboravató beszédben.

---

114 Az ORANDO ET LABORANDO jelmondatos belső timpanon alatti részen 1965-ben elhelyezett márványtáblán olvasható az idézett sor.

Külön ki kell emelnünk, ha röviden is, a könyvtárak létrehozását. Ez olyan súlyú tényező a kultúra szempontjából, mint az iskolák alapítása. A Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában szinte valamennyi szakterület könyvei megtalálhatók. Csupán a régi időkre gondolva, az ún. ősnymtatványok száma 146 darab, aztán az RMK vagy RMNy időszakából több mint 2000 könyv található, amely nagyon nagy szám. Ezekhez mind a tanárok, mind a diákok hozzáfértek. Guttenberg jelentősége akkor vált még jobban nyilvánvalóvá, amikor a reformátorok Debrecenbe hívták Huszár Gált a nyomdájával. Ő maga is jelentős reformátor lévén, nyomdaja révén 1561-től számos magyar nyelvű mű látott napvilágot.¹¹⁵ A Nagykönyvtár jelenleg is a legnagyobb egyházi könyvtár hazánkban. Külön érdekessége, hogy a diákok kezdték gyűjteni a könyveket a körükben szokássá vált „íratlan törvény” megtartásával, miszerint ha valaki külföldön tanult, hazajövet legalább egy könyvet hoznia kellett a könyvtár számára. Így a tanítást is mindig európai szinten tudták tartani. Nem csoda, hogy a művelődés igényét a könyvtár ragyogóan szolgálta és kielégítette.

A sok dicsérő szó akkor ér valamit, és akkor lesz hiteles, ha életes példával tudjuk bizonyítani az elmondottakat. Elegendő arra rámutatnunk, hogy a református kollégiumok adták a nemzetnek a legtöbb író és költőt. Ez elgondolkoztató, hiszen a kegyetlen ellenreformáció után a protestánsok száma annyira lecsökkent, hogy a lakosságnak csupán a harmadát tették ki. Említettük korábban a magyar és latin nyelven

---

115 A debreceni Alföldi Nyomda ma is 1561-től számítja működését.

történő tanulás hasznát. Most azt emeljük ki, hogy a magyar nyelv tanítása, művelése eredményezte a bibliafordítást, a magyar nyelvű igehirdetést, a zsoltárok magyar nyelven történő éneklését. Az anyanyelv műveléséből mindig irodalom lesz – ez örök tanulság! Ez a magyarázata annak, hogy a magyar irodalom legtöbb kiválósága valamelyik Református Kollégium diákja volt, s ebben a Debreceni Kollégium járt az élen. Bizonysággal elegendő felsorolni őket: Szenci Molnár Albert, Fazekas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Arany János, Jókai Mór, Petőfi Sándor (Pápa, evangélikus volt), Tompa Mihály, Móricz Zsigmond, Ady Endre, Szabó Lőrinc, Németh László, Gulyás Pál, Oláh Gábor, Nagy László, Szabó Magda, és bizony ehhez jönnek még az erdélyiek: Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Szabó Dezső, Áprily Lajos, Sütő András, Kányádi Sándor, Jékely Zoltán, Wass Albert. Ha már e reformátusokat említettük, Petőfi mellett gondoljunk az evangélikus költőkre, írókra is, például Berzsenyi Dánielre vagy Reményik Sándorra.

Ennek láttán igazat kell adnunk Orbán Viktor miniszterelnöknek, amikor a Debreceni Kollégium fennállásának 475. évfordulóján az egész magyar nemzet nevében fejezte ki köszönetét azért a szolgálatért, amelyet ez az iskola oly nagy hűséggel végzett a magyarság felemelkedéséért évszázadokon keresztül. Őszinte szívvel mondta: *„Aligha akad egész Európában még egy ország, ahol a protestantizmus oly erővel fonódott volna egybe egy nemzet sorsával, mint hazánkban. Létezne-e magyar nyelv, ha 1586-ban egy gönci prédikátor nem kezd magyarra fordítani a teljes Szentírást?*

Vajon létezne-e magyar nyelv, ha akkor egy gönci diák, Szenci Molnár Albert nem mozzgat meg minden követ annak érdekében, hogy e könyv minél több emberhez el is juthasson? Ha ugyanő nem fordítja magyarra a genfi zsoltárokat? Tisztelt Hölgyeim és Uraim! A magyar protestantizmus legszebb emlékműve éppen a magyar nyelv. .... Létezne-e ma magyarság, ha nem lettek volna akkor az országban olyan iskolák, mint a Debreceni Református Kollégium?”¹¹⁶ A miniszterelnök ténylegesen is érezte, hogy a magyar történelem egyik legszentebb szellemi-lelki templomában van, és egy népnek, nemzetnek a legszebb öröksége veszi körül. Orbán Viktor miniszterelnöknek a magyarság megmaradásáért kifejezett háláját azzal lehetne folytatni, hogy a több száz iskola alapítása után megemlítünk még egyet, amelyről nyugodtan mondhatjuk, hogy a Református Kollégium egyik legnagyobb ajándéka a magyar nemzet számára: a Debreceni Egyetem! Az intézmény ugyan több évszázados küzdelem után csak 1912-ben jött létre, de jelenleg is hazánk egyik legnagyobb, illetve legtöbb karú egyeteme. Ez az egyetem hálából őrzi a gerundiumot, a Kollégiumtól kölcsönzött jelképet és az 1538-as alapítási évszámot.

---

116 Orbán Viktor miniszterelnök ünnepi beszéde a Debreceni Református Nagytemplomban a Debreceni Kollégium 475. évfordulóján, 2013. május 25-én. In: Emlékkönyv a 475 éves Debreceni Református Kollégium jubileumi rendezvényeinek dokumentumai. Kiadta a TTRE, Debrecen, 2014. 45–46.

Összefoglaló és záró gondolatok

Amikor a Debreceni Kollégium régi falépcsőjén megyünk föl az Oratoriumba, a Kossuth Lajos által vezetett szabadságharcos parlament üléstermébe, félútnál a falon Melius Juhász Péter reformátor termetes alakjával találkozunk, amint mutatja az utat tovább az imaterem felé. Igazából egy szószéken állva prédikál. Gáborjáni Szabó Kálmán festőtanár munkája ez a többi jellegzetes történelmi falfestménnyel együtt. Valahányszor ott mentem el, akár kisdíakként, akár tanárként, mindig úgy éreztem, hogy Melius üzen valamit a múltból a mindenkori nemzedékeknek. Sokáig nem tudtam, mit! Gyakran hallottam diákkorom óta a „Melius-i reformátori örökségről”, de csak lassan értettem meg, fokról-fokra kellett rájönnöm, mit is akar ő üzeni. Tanulmányoztam a műveit és próbáltam megérteni a reformátori egyéniségét. Végül is nagyon egyszerűen fogalmaztam meg magamnak ezt a hármas örökséget:

- A) Hitvallásos elkötelezettség és tudományos nyitottság együttes érvényesülése.
- B) Magas szintű erkölcsi követelmény a munkában.
- C) A nagy egészért, azaz a népért, nemzetért, egyházért végzett felelős szolgálat.

Mindezeket én elfogadtam és követendőnek találtam. De azt is sokat hallottam, hogy nekünk közvetlenül még a reformáció utáni időkből van egy komoly puritán örökségünk is, amelynek úgyszintén örökre szóló üzenete van. Amikor ezt is tanulmányoztam, szintén három pontban tudtam megfogalmazni a „puritánus” örökségünket:

- A) A Szentírás üzenetének szorgalmas tanulmányozása és helyes megértése.
- B) Az erre épülő „életszentség” a mindennapok gyakorlatában.
- C) A közéleti felelősségvállalás.

Úgy összegeztem magamban, hogy a református eleink, puritán őseink ezzel a tiszta lélekkel és őszinte becsülettel élték életüket, szerették egyházukat és szerették hazájukat. A semmiből feltámasztották ezt a népet, megőrizték bibliás hitüket és kitartottak magyarságuk mellett. Eszünkbe juthat a 18. század végéről egy híres történet, amikor az államtanács ülésén arról tárgyaltak, hogy a magyar nyelv legyen-e egyáltalán hivatalos nyelv ebben az országban. Egyik ellene szóló így érvelt: *„A kálvinisták mind magyarok. Ha egy kálvinista parasztot megkérdek, vajjon mi a vallása, ez azt feleli: Magyar hitű vagyok. A magyar nyelv uralma kálvinista uralmat fog jelenteni.”*¹¹⁷ A magyarságot a reformáció keménnyé

---

117 Révész Imre: A Kistemplom történetének legszebb napja. In: Tegnap és ma és örökké. Coetus Theologorum, Debrecen, 1944. 399. Révész

edzette! Itt látjuk, mennyire igaz az, amit Orbán Viktor miniszterelnök mondott a Nagytemplomban: „*A magyar protestantizmus legszebb emlékműve éppen a magyar nyelv!*”

Látva mindezeket, elgondolkodtam azon, milyen bátrak lehettek őseink, amikor egy nemzetújító programot indítottak útjára a 16. században. De az is elgondolkodtató, hogy évszázadok során mennyien beálltak ebbe a sorba, és hitük bizonyosságával dolgoztak, küzdöttek a magyar nemzet megmaradásáért és megújításáért. Mi mindent köszönhetünk nekik, hogy „... *annyi balszerencse közt, Oly sok viszály után, Megfogyva bár, de törve nem, Él nemzet e hazán!*” Folytatva a Szózat gondolatát, valójában arról van itt szó, hogyan lehet és kell egy mindig új szemléletet, egy új, teremtő gondolatokra képes és erkölcsiségében is tiszta szellemiséget létrehozni: azaz neveléssel, tanítással és életes biznyságtétellel új néppé formálni a magyart, erős, művelt és szabad nemzetté! A reformátorok így nemcsak valamilyen „vallásújító” szerepben tűnnek föl, hanem szemléletváltást hajtottak végre az egész magyar kultúrában. Reformálták az egyházat, de vele együtt reformálták a közéletet is. Ezt bátran megtették és ez a nemzetmentő új szemlélet kitörölhetetlenül ott van a magyar nép tudatalatti világában, szinte beleépült a hallgatólagos tudásába. A reformátorok bátorságát az minősíti, hogy nem azt kérdezték tétlenül és gyáván, mit hoz számukra a történelem, vagy milyen sorsot szán nekik bármilyen

---

idézi Kornis Gyula katolikus történész *A magyar művelődés eszményei* című művét. Az államtanácsban felszólaló katolikus férfi neve Izdenczy volt.

felsőbb emberi hatalom, hanem azzal az indulattal és előre néző hivatástudattal olyan formán tették föl a kérdést, hogy ők maguk milyen sorsot szánnak a történelemnek. Erre tették föl az életüket és ezzel pecsételték meg a hitükből fakadó meggyőződésüket.

KÉPMELLÉKLET

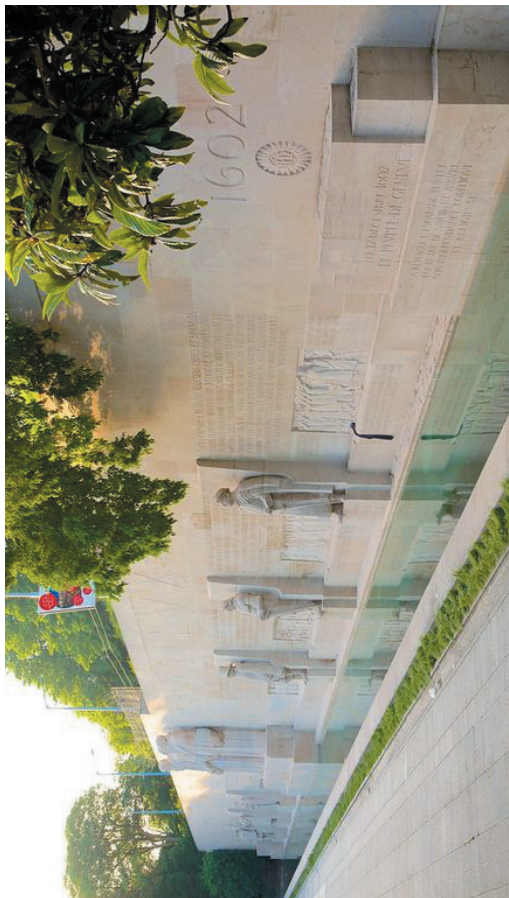

1. kép - Luther Márton szobra Wormsban. A díszkerítés négy sarkán Peter Wald, John Wycliffe, Jan Hus (Husz János) és Girolamo Savonarola előreformátorok szobra látható.

**2. kép - Kálvin János egészalakos szobra Mátészalkán.
Készült 1999-ben, Bíró Lajos alkotása. (Becsei Miklós felvétele)**

3. kép - A reformáció genfi emlékműve. 1909-ben, Kálvin születésének 400. évfordulóján, illetve az általa alapított Genfi Akadémia 350 éves évfordulóján tették le az alapkövét és 1917-ben készült el. A 100 méter hosszú puritán emlékmű a mai Genfi Egyetem parkjában van a Bástyák kertjében. Jobb szélén Boeckai István szobra látható.

4. kép - Kálvin és Zwingli domborműve a Debreceni Kollégium homlokzatán. A képen a következő szövegek olvashatók: MDLXXXI–MCMXXXI. Balra fent: Ne féljetez azontól, akik a testet őlik meg. Jobbra fent: Post tenebras lux. Alsó sorok: A helvetai reformátorok emlékezetére emelte Zwingli halálának 400 éves évfordulóján a helvet hitvallashoz ragaszkodó magyarok nevében az Országos Református Presbiteri Szövetség.

5. kép - Az amerikai református magyarság egyik egyházkerületének, a Calvin Synod-nak a jubileumi ezüstérme. Készült Dr. Deák Lehel főgondnok tervei alapján 2009-ben. (Andrássy Gergely felvétele)

6. kép - A Debreceni Egyetem és díszudvara híres tanárainak és diákjainak nevével. Valamennyien a Református Kollégiumhoz kötődnek. (ifj. Dr. Gaál Botond felvétele)

**7. kép - Melius Juhász Péter reformátor szobra
a Debreceni Egyetem előtti parkban. Füredi Richárd alkotása.**

**8. kép - Huszár Gál reformátor szobra
a Debreceni Egyetem előtti parkban. Ohman Béla alkotása.**

**9. kép - Szenci Molnár Albert szobra
a Debreceni Egyetem előtti parkban. Pásztor János alkotása.**

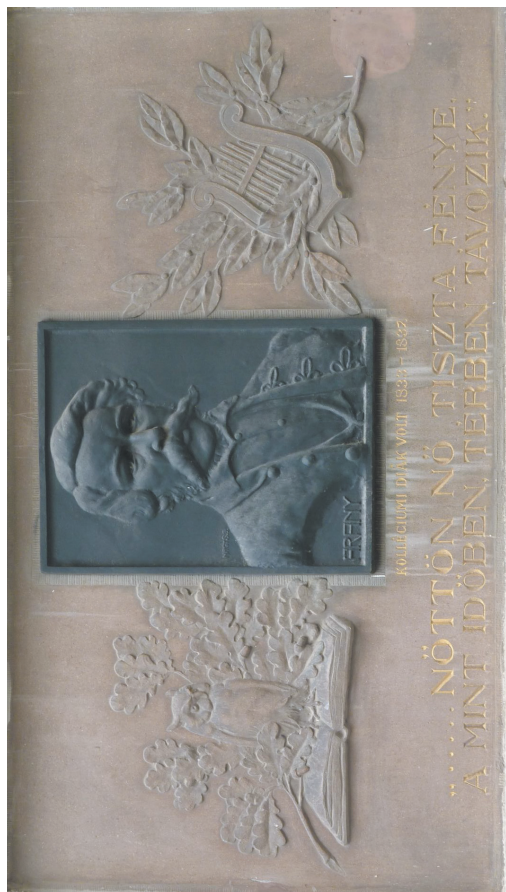
10. kép - Komáromi Csipkés György reformátor szobra a Debreceni Egyetem előtti parkban. Kisfaludy Strobl Zsigmond alkotása.

11. kép - Károlyi Gáspár szobra a Gönci Református Templom parkjában. Ő és tudós lelkésztársai fordították le és a közeli Vizsolyban nyomtatták ki a teljes Bibliát magyar nyelven 1590-ben.

12. kép - A szobor neve: A professzor. Hatvani Istvánról, egyik legnagyobb polihisztorunkról mintázta Varga Imre.

13. kép - Arany János domborműve a Debreceni Református Kollégium főbejáratánál. A 200 éve született költő domborművén a Széchenyi emlékezete című versének egy sora olvasható, mely a Kollégiumra is ő rea nézve is jelképesen vonatkozik: „Nőttön nő tiszta fénye, a mint időben, térben távozik!” (Nagy Sándor János alkotása, 1933)

14. kép - Kossuth-szobor Debrecen főterén, a Nagytemplom előtt. Szabadságharcos emlékmű. Jobbra negyvennyolcas honvéd édesanyjával, balra első alak Szacszay Imre, az Országgyűlés jegyzője, a Függetlenségi Nyilatkozat fogalmazója, harmadik alak Perényi Zsigmond, a főrendiház másodelnöke. Mindkettőjüket kivégezték 1849. október 24-én. Középen kimagaslik „Kossuth papja”, Könyves Tóth Mihály, a Nagytemplom lelkésze, akit szintén halálra ítélték, de az ítéletet húsz évi sáncfogságra változtatták. Margó Ede és Pongrácz Szigfrid alkotása, 1914. (ifj. Dr. Gaál Botond felvétele)

15. kép - Tisza István Magyarország miniszterelnöke, református főgondnok, akinek tekintélye és akarata révén hozta létre a Magyar Országgyűlés a Debreceni Egyetemet 1912-ben. Kisfaludy Strobl Zsigmond alkotása. (ifj. Dr. Gaál Botond felvétele)

16. kép - Vámosatyvai református templom. A 13. században épült korai gót stílusban, 1565-től a reformátussá lett falu istentiszteleti helye. Képeslap.

A REFORMÁCIÓ LÉNYEGE

A szerző bemutatása

E könyv szerzője Gaál Botond, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Rendszeres Teológiai Tanszékének nyugalmazott professzora. 1987-től 2015-ig volt tanszékvezető egyetemi tanár. Felszentelt református lelkész, akinek matematika-fizika szakos tanári diplomája is van. A Bereg-megyei Vámosatyán született 1946-ban, a Debreceni Református Kollégiumban és a Debreceni Egyetemen tanult. Előbb matematikát és fizikát tanított a Kollégium Gimnáziumában, majd teológiai tanárrá választották. Külföldön

ösztöndíjjal tanult az Edinburghi Egyetem Teológiai Fakultásán, majd az Egyesült Államokba kapott meghívást kutatói munkára. Háromszor dolgozott a Princeton-i Center of Theological Inquiry kutatóközpontban. Fő kutatási területei az ekkleziológia, a sákramentumok, a reformátori teológia, valamint az egzakt tudományok és a keresztyén gondolkodás interdiszciplináris kapcsolata. A Magyar Tudományos Akadémia doktora. Háromszáznál több publikációja jelent meg. A reformáció lényege című könyve vázlatosan mutatja be, hogy valójában mi ment végbe a 16. századi keresztyén gondolkodás történetében. Teológiai modellváltás!

